

הוויכוח בין פתח-תקוה לראשון-לציון על הראשוניות בהתיישבות ומשמעותו ההיסטורית

יהושע קניאל

פתח-תקוה או ראשון-לציון?

שניים מאבות תנועת 'חובבי ציון' ו'היישוב החדש' בארץ-ישראל מתייחסים לשאלה, איזו מן השתיים, פתח-תקוה או ראשון-לציון, היתה המושבה הראשונה בארץ-ישראל. לכאורה השאלה אינה במקומה, שכן עובדה היסטורית היא שפתח-תקוה נוסדה בשנת תרל"ח, ואילו ראשון-לציון בשנת תרמ"ב. אך נמצא שלא כך סברו מ"ל לילינבלום וז"ד ליבונטין. ליבונטין, ממייסדיה של ראשון-לציון, כותב לידידו מרדכי בן הלל הכהן, מספר חודשים לאחר ייסוד המושבה:

עד עתה לא נתיסדה עדנה מבני ישראל קולוניא כזאת, אעפ"י שאתה לא ... להאמין לי, אבל הנך טועה בהאמינך כי כבר נתיסדו קולוניות באה"ק. באה"ק נתיסדה קולוניא רק אחת — 'פתח-תקוה' בשמה — לפני איזה שנים, אבל מיסדיה היו מאלה בעלי 'החלוקה' עובדי אדמה בשביל לקיים מצוות התלויות בארץ ... אבל מושב אנשים כאלה החפצים בישובה בשביל לעבדה ולשמרה רק אנכי יסדתי.¹

לילינבלום, שהיה מזכיר 'הועד האודיסאי' של 'חובבי ציון' ומהוגי התנועה, מרחיק לכת עוד יותר:

כי 'פתח תקוה' אף על פי שנוסדה בשנת תרל"ח בכל זאת רק במחשבה קדמה לראשון-לציון ולא במעשה, כי באמת לא עסקו ולא יכלו לעסוק בעבודת האדמה, עד שנת תרמ"ג, שאז באו אל הקולוניא פנים חדשות מרוסיא; גם יסוד 'פתח תקוה' בעיקרה לא היה אז למטרת ישוב אה"ק במובנו החדש, אך לשם פרנסה סתם, באמונת המיסדים שיצליחו לזה, וצריך לחשוב, כי אילו היו המיסדים ההם יושבים במקרה באוסטריא או בסרביא היו מיסדים שם את הקולוניא שחפצו בה. אך שונאי הדור החדש בחפצם ליחס את הרעיון הלאומי גם כמעשה דוקא להדור הישן, הם מרימים על נס את מיסדי 'פתח תקוה' ומשתדלים לרומם אותם בתור חלוצים של הרעיון הלאומי שלא היתה להם ממנו כל השגה.²

1 א' דרויאנוב (עורך), כתבים לתולדות חבת ציון וישוב ארץ ישראל, ג, תל-אביב תרצ"ב (להלן: דרויאנוב, כתבים), עמ' 494-495. המכתב הוא מיום ח' בחשוון תרמ"ג. ההשמטות במקור.

2 מ"ל לילינבלום, דרך לעבור גולים, ורשה תרנ"ט, עמ' 6; וראה גם ג' קרסל, אם המושבות פתח-תקוה, שבעים וחמש שנות חיים, תרל"ח-תשי"ג (להלן: קרסל, אם המושבות), פתח-תקוה תשי"ג, עמ' 1-2, שם מביא קרסל את דברי לילינבלום ומתפלמס עמו.

מצאנו שאין הם חולקים כמובן על העובדות ההיסטוריות, אלא הם מעלים את שאלת המשמעות ומטרות ייסודה של פתח-תקוה ביחס להתיישבות החקלאית היהודית החדשה בארץ-ישראל מאז שנות השמונים של המאה הי"ט ואילך.

היבט אחר בוויכוח זה נמצא בדברי שניים מראשוני המתיישבים בראשון-לציון ומראשי דבריה. ישראל בלקינד, מעולי ביל"ו, אינו מתייחס ישירות לשאלת הראשונות, אך מדבריו ניתן ללמוד על תפיסתו 'כי הניסיון של אחינו מהיישוב הישן נכשל, לצערנו', שכן המתיישבים היו חסרי אמצעים וניסיון והתנאים אילצום לעזוב. ייסודה של ראשון-לציון נטע תקוות בלב מתיישבי פתח-תקוה ונמצאו אנשים בעלי מרץ, אשר משכו אחריהם מתיישבים חדשים מביאליסטוק, פוניבז', פינסק וערי ליטא אחרות.³

תפיסה דומה מציג א"מ פריימן, ששימש במשך שנים רבות כראש ועד המושבה ראשון-לציון. לדבריו אמנם נכון הדבר, שאת אדמת פתח-תקוה קנו בני ירושלים ארבע שנים 'קדם התחלת התנועה הכללית של רעיון ישוב ארץ-ישראל', אך ניסיון זה לא עלה יפה, המושבה נעובה ונותרה שוממה, 'ובכא החלוצים הראשונים עם הא' ליבונתין בראשם מחו"ל בשנת תרמ"ב כבר לא מצאו את המושבה פ"ת ושום מושבה כפרית אחרת של יהודים'.⁴ על כן החליטו לקרוא למושבתם 'ראשון-לציון'. בעלי הקרקעות של פתח-תקוה אף לא מחו נגד שם זה. רק שנה לאחר ייסוד ראשון-לציון התעוררו 'בעלי הקרקע' (ודוק, הוא מכנה אותם 'בעלי קרקע' ולא 'מתיישבים') של פתח-תקוה ושלחו שליחים לחוץ-לארץ, כדי למכור חלקות אדמה ולרכוש חברים חדשים.⁵

בלקינד ופריימן אינם מתייחסים לרקע המעשי והרעיוני של ייסוד פתח-תקוה אך מוצגת כאן הבחנה ברורה בין הפרק הראשון של ההתיישבות בפתח-תקוה, שארך כשלוש שנים והתרחש עוד לפני תחילת 'התנועה הכללית של רעיון ישוב א"י' (כדברי פריימן), ובין הפרק השני, המושפע לדעתם מייסודה של ראשון-לציון 'המושבה הראשונה'. בכך הם משלבים למעשה את פתח-תקוה בין מושבות העלייה הראשונה.

אנשי 'היישוב הישן', אשר מקרבם יצאו מייסדי פתח-תקוה, לא נשארו נייטראליים בוויכוח זה והם מתייחסים אליו פעמים רבות. פתח-תקוה משמשת להם כדגל בהדגשת ראשונותו של 'היישוב הישן' בקניית קרקעות ובעבודה חקלאית. אך לא זו בלבד, אלא 'היישוב הישן' ודבריו מרחיבים את משמעות מושג הראשונות מעבר להיבט הצר של התיישבות חקלאית בלבד ומקנים לו משמעות רחבה הרבה יותר, כמובן של ראשית ההתיישבות וההיאחזות של יהודים בארץ-ישראל. עוד נעמוד בהמשך על היסודות של תפיסה זו והשלכותיה. אך נבדוק תחילה כיצד הדברים באים לידי ביטוי בדברי בני התקופה עצמם.

3 י' בלקינד, די ערשטע שריט פון ישוב ארץ ישראל [ארה"ב], 1917, עמ' 198. גישה זו נמצא גם שם, בעמ' 21-22, שם כורך המחבר יחד את פרשת הכשלונות של גיא-אוני ושל פתח-תקוה ומקדיש להם מקום מועט, ומיד לאחר מכן הוא פותח בפרק גדול על ייסוד ראשון-לציון.

4 א"מ פריימן, ספר היובל לקורות המושבה ראשון-לציון, ב, יפו תרע"ג, עמ' 248-249. דבריו נאמרו במסגרת ויכוח שהתנהל מעל דפי 'הפועל הצעיר' בעת חגיגות מחצית היובל ליישוב החדש'. וראה על כך להלן.

5 שם, שם.

טבעי הדבר שלמייסדי פתח-תקוה היתה הרגשה של ראשוניות ותביעה לכתר 'המושבה הראשונה'.⁶ ראשי 'היישוב הישן' טורחים להזכיר זאת גם בעת מגעם ומשאם עם המושבות, ולא תמיד נאמרים הדברים מתוך התנצחות עם ראשון-לציון.⁷ טענת הראשוניות מועלית בכל תוקפה בעיקר בעת החיכוכים והפולמוסים המרים שהיו בין 'היישוב הישן' ובין 'היישוב החדש'.⁸ בכרוז המפורסם 'קול מהיכל' קובעים ראשי הכוללים במפורש: 'לנו הצדקה שנקרא עלינו "מייסדי ישוב אה"ק" ועוסקים בישובה ובנינה, וראשון לציון הנה הנם אוכלי לחם העצבים',⁹ ואין הם מתהדרים בנוצות לא להם, שכן על-פי הבנתם הם קיימו בגופם את יישוב הארץ ועל כן הם נאבקים נגד המגמה להפקיע את זכות הראשונות מידם.

ראשי 'היישוב הישן' מדגישים כי אין הם שונאים את רעיון 'חיבת ציון', כפי שהאשימום, וראיה לכך — שהם, בני ארץ הקודש, היו אלה אשר ייסדו את המושבות הראשונות, פתח-תקוה ביהודה וראש-פינה בגליל (הכוונה לניסיון גיא-אוני). ר' שמואל סלאנט מזכיר עובדה זו דווקא בעת ברכתו למושבה ראשון-לציון, שחגגה את מחצית היובל להקמתה.¹⁰ אך לא זו בלבד, אלא שמבקשים גם לראות את ראשיתו של 'היישוב החדש' בפתח-תקוה ואף לפנייה, ולא דווקא בראשית העלייה הראשונה וייסודה של ראשון-לציון: 'היראים השתתפו ביצירת הישוב החדש. מי יסד את פתח-תקוה? יהודים בני הישוב הישן, מי עורר ראשונה את התכה לציון? ר' צבי קלישר זצ"ל'.¹¹ הדגשת זכות ראשונים ביישוב ארץ-ישראל הולכת ומתחזקת עם גבור המלחמה נגד 'היישוב הישן' בשנות השמונים והתשעים של המאה ה"ט. 'היישוב הישן' נאבק בכל האמצעים העומדינו לרשותו כדי להסיר מעליו את כתם 'שנאת הישוב' שהודבק לו:

האמנם שונאי הישוב אנו? הבאמת צרה עיננו בהתפתחותו ואין כל חפצנו אלא להצמיחו תחתו? ומה הן אלה הערים אשר תראנה עינינו סביב ירושלים מלאים צאן אדם מישראל? יד מי כוננה אותם, אם לא ידינו אנחנו? מלב מי הקיץ הראשונה באהבה לעבודת האדמה בארץ

- 6 ראה מכתב מחודש אב תרמ"ב, שעליו חתומים בין השאר גוטמן, סלומון ושטמפר: 'מושבתנו אשר לחברת "פתח-תקוה" כשם שהיא ראשונה למושבות, כך היא ראשונה לתלאותיהן. מופיע אצל: י' יערי-פולסקין וא"מ חריזמן, ספר היובל למלאת חמישים שנה ליסוד פתח-תקוה (להלן: ספר היובל), תל-אביב תרפ"ט, עמ' קעה. וראה גם בתקנות חברת 'פתח-תקוה': 'אנחנו הח"מ אשר זכנו ה' להיות מן הראשונים לפתוח פתח תקוה להשיב את בני ישראל על אדמתם'. דרויאנוב, כתבים, ג, עמ' 337. (ההדגשות שלי. — י"ק).
- 7 ראה, למשל, ארכיון ציוני מרכזי (להלן אצ"מ), תיק A9/155/11, פניית בית הדין בירושלים, שנתבקש לדון בסכסוך בין המתיישבים ובין פקידות הברון בעת ההעברה ליק"א: 'נקראו נקראנו להמושבה "פתח-תקוה" (אשר זכרה לברכה ולתהלה בקרב הארץ כי נתנו נפשם ליסוד הישוב מבראשונה)'. (הסוגריים במקור).
- 8 בנושאים אלה אני דן בעבודת הדוקטור: 'היחסים בין הישוב הישן והישוב החדש בתקופת העלייה הראשונה והשניה (1882-1914)', אוניברסיטת בראיילן תשל"ח. העבודה נכתבה בהדרכת פרופ' נ' קצבורג. כמה מן העניינים הנדונים במאמר זה מעובדים על יסוד העבודה הנ"ל.
- 9 דרויאנוב, כתבים, ג, עמ' 704.
- 10 פריימן (לעיל, הערה 4), עמ' 36; וראה גם י' קניאל, 'ר' יוסף ריבלין והועד הפועל של חובבי ציון ביפו', ותיקין — מחקרים בתולדות הישוב, רמת-גן תשל"ה, עמ' 229.
- 11 ראה: 'יתבררו ויתלכנו הדברים', דברי אחד מרבני יהודה, החרות (תרע"ד), גיליון 137. דיון בנושא ראשיתו של 'היישוב החדש' ומשמעותם של המונחים, ראה: י' ברטל, 'יישוב ישן ויישוב חדש' — הדימוי המציאות, קתדרה 2 (חשוון תשל"ז), עמ' 3-19; י' קניאל, 'המונחים "יישוב ישן" ו"יישוב חדש" בעיני הדור (1882-1914) ובעיני ההיסטוריוגרפיה', קתדרה 6 (טבת תשל"ח), עמ' 3-19.

הזאת? ומי יצא חלוצה ראשונה לערי השדה לכונן שמה מושבות אם לא מאתנו בני ציון אזרחי הארץ מעולם.¹²

מיכל ליב כ"ץ

'היישוב הישן' התקומם נגד הניסיון לגזול ממנו את זכות הראשונים: 'לולא נאחזו אבותינו בארץ לא היו הללו יכולים לבא הנה, ואולי לא היתה א"י עולה על לבכם כלל וכלל.'¹³ והם חשו כ'חלוצי מלחמה ההולכים בשורה הראשונה', המפלסים את הדרך ומניחים את היסודות ל'יישוב החדש'.¹⁴ כאשר מדובר על 'מייסדי הישוב הראשונים' הכוונה בדרך כלל ל'יישוב' שהתחדש מאז עליית החסידים והפרושים.¹⁵ דהיינו, תקופה שתחילתה כמאה שנה לפני העלייה הראשונה, וכל אותו זמן 'הפקירו בעלי הישוב הישן את נפשם על ישובה של אר"י, לא הניסם שוד וביזה, לא ברחו מרעש ומגפה לא נתפרו מרעב וכפץ'.¹⁶

הבלטת מעשה ההקרבה של 'היישוב הישן' למען ארץ־ישראל היא יסוד חשוב בטיעון הראשונות. על רקע זה מודגש המעשה החלוצי של פתח־תקוה, שהיה כרוך לא רק בסבל גופני ובתנאי קיום קשים, אלא גם בהשקעת הון פרטי ללא בטחונות ותוך סיכונים רבים להפסד השקעות אלה:

בעת אשר אחי בחו"ל היו יושבים שקטים ושלמים ולא היה עוד בלבכם לעזוב את ארץ מולדתם הקרבת כל הוני לרעיון ישוב א"י. עוד לא הי' בחים במושבה עוד לא היה עגלות ונושאי בני אדם בהקאלאניא פ"ת. כ"א רגלנו בצקה ונפשנו יבשה — כי גם באר מים לא הי' עדיין — בחוץ שכבנו כל הלילה ובבוקר יצאנו לעבודת השדה עם פת חרבה בכלינו וכ"כ למה? מפני חיבת ארץ ישראל אדמת הקדושה.¹⁷

התשתית האידיאולוגית

מה מקור הניסיונות לדחוק את פתח־תקוה מכס הראשונות ולא לכלול אותה במסגרת ראשית התחדשות רעיונות ההתיישבות החקלאית בארץ־ישראל? אין כל ספק שתפקיד חשוב מילאו כאן ענייני תעמולה ורגש שמקורם ביריבות הנמשכת בין 'היישוב הישן' לזה 'החדש'. אך נראה שסיבת הוויכוח טמונה גם ביסודות אידיאולוגיים, ואת אלה יש להבהיר. לצורך זה נתייחס אל כל אחד מן

12 מתוך מסמך בכתב־ידו של י"מ פינס, אשר התקרב במחצית שנות התשעים אל 'היישוב הישן' וניסח חלק מפרסומיו (אצ"מ A109/33).

13 'הכנסיה הסאמרנינית', חבצלת (תרס"ד), גיליון 3. דברים ברוח זו ראה גם: י' גולדמן, האסיף (תרמ"ה), עמ' 131-132, בהתייחסו ללאומיים החדשים, אשר שכחו את הארץ במשך ימים רבים ורק הפרעות 'הזכירום' כי גם להם ארץ מולדת' ואילולא אנשי החלוקה, שיישבו את הארץ מקדם, היא היתה נשכחת מלב. ראה גם א"י סלוצקי, שיבת ציון, א, ורשה תר"ס, עמ' 104, מכתבם של ממוני כולל חב"ד על 'הנאורים והמשכילים אשר לפני עשרים שנה, חשבו אחרת ובפה מלא אמרו מה לנו ולא רצנו'; וכך המודיע (תרע"א), גיליון 15, 'אנחנו שאלולא אנו לא היה כל ישוב בא"י'.

14 חבצלת (תרנ"ח), גיליון 33; חבצלת (תרמ"ט), גיליון 13; המוריה (תרע"ג), גיליון 261.

15 ראה: סלוצקי, שיבת ציון (לעיל, הערה 13), עמ' 29, ושם מובאים דברי ר' יהונתן אליאשברג: 'התורה למיסדי הישוב הראשונים ראויה להגאונים הקדושים מ' חיים מוולאזין ומ' זלמן מלאדי ומ' מנחם מנדל מוויטעבסק בעל פרי ארץ, כי הם היו הראשונים במיסדי הישוב והם הניחו אבן הפינה בארץ אבותינו'.

16 המוריה (תרע"ג), גיליון 261; חבצלת (תרנ"ד), גיליון 24; חבצלת (תרנ"ח), גיליון 34; החרות (תרע"ג), גיליונות 166, 169.

17 ח"א היוודארף, קדושת ארץ ישראל בזמן הזה, ירושלים תרמ"ט, עמ' ג. הדברים נאמרו בהקשר של פולמוס השמיטה.

השוק בפתח־תקוה

המחנות, 'היישוב הישן' ו'היישוב החדש', כאל חטיבה אחת ונבדוק את המוטיבים העיקריים שהדריכו בעלייתם לארץ־ישראל. מוטיבים אלה מבטאים את המאויים הרוחניים הכלליים של כל קבוצה, למרות שכל אחת מהן היתה מורכבת מפלגים רעיוניים וחברתיים והתעוררו ביניהן, לעתים, ניגודים פנימיים חריפים.

א. עבודת ה' בהר הקודש. על הפרושים והחסידים מייסדי 'היישוב הישן' בשלהי המאה הי"ח וראשית המאה הי"ט, מניעיהם לעלייה, שורשי זיקתם לארץ־ישראל, התפרסותם ותפיסתם היישובית נכתבה ספרות ענפה.¹⁸ נעמוד להלן על מספר מוטיבים, העולים מדבריהם של העולים עצמם, אשר יבהירו לנו את התשתית הערכית של 'היישוב הישן'. התייבותם של אלה בארץ־ישראל נבעה ממניעים דתיים; עקירתם מ'דירת קבע' בגלות 'אל הר האלקים חורבה' היא

18 ספרות זו היא בחלקה תעמולתית ובחלקה מחקרית. להלן מספר דוגמאות: י' היילפרין, העליות הראשונות של החסידים לארץ ישראל, ירושלים תש"ז; ש"א הורודצקי, עולי ציון — לקורות העליות לארץ־ישראל, תל־אביב תש"ז, עמ' 133–208; ש' פדרבוש (עורך), החסידות וציון, ירושלים תשכ"ג, עמ' ט–לח; מ' שפירא, 'עדת חסידי חב"ד בחברון, תולדותיה ומותה בשנים תק"פ–תרפ"ט (1820–1929)', ותיקין — מחקרים בתולדות הישוב, רמת־גן תשל"ה, עמ' 67–116; ח"ה ריבלין, חזון ציון — שקלוב וירושלים, תל־אביב תשל"א, עמ' 9–21; י"י ריבלין, 'הגר"א ותלמידיו בישוב ארץ ישראל', ספר הגר"א, ב, חלק ד, ירושלים תשי"ד, עמ' קא–קסב.

משה צבי לוינזון

'משום חיבת הקודש, לעבדה ולשמרה משמרת הקודש'.¹⁹ העבודה והשמירה מובהרים היטב כמושגים של קיום מצוות התורה: 'אנחנו העומדים בחצרות בית ה' ובהר קדשו שליחי עם קדשו לעבדה ולשמרה במ"ע ובמצות ל"ת'²⁰ הכתובים בתורה ציוה לנו משה מורשה קהלת יעקב'.²¹ הערך של קדושת הארץ בהקשר של עלייתם חוזר פעמים רבות, וכאשר מבקשים לציין את מועד עלייתם הם כותבים: 'בבואו (או 'בבואנו') אל הקודש'.²² מוטיבים זהים אנו מוצאים אצל ראשוני העולים הפרושים. הם נאספו כאן מתוך מטרה 'להרים קרנה של תורה' ובאו להסתופף ב'ארבע אמות של ארץ הקדושה והטהורה', כדי 'לעבדה ולשמרה' והם מפרשים 'לעבדה בעבודת גבוה ולשמרה במשמרת התורה'. ובנוסף אחר: 'כל תוחלתם שקידת התורה ויגיעתה, והיה להם הלילה למשמר משמרת התורה, והיום למלאכה, מלאכת השמים'.²³ המשיכה העיקרית אל הארץ היא מפאת קדושתה והיותה 'נוכח פתח השמים'.²⁴

תפיסות עקרונות אלה מהוות את הבסיס האידיאולוגי, אשר עליו נבנה 'היישוב הישן'. שכן, כאשר נעקוב אחר גורמי המשיכה של ארץ-ישראל לגבי עולים שהגיעו אליה במשך עיקרה של המאה הי"ט, נמצא מוטיבים וביטויים זהים להפליא לאלה של ראשוני החסידים והפרושים. וזאת — גם כאשר 'היישוב הישן' גדל במספר והתגוון מבחינה רוחנית וחברתית. באיגרת למונטיפיורי משנת תקצ"ט, שעליה חתומים אחד-עשר איש ואשה מצפת, הם מבקשים עזרה ומביאים נימוק מסייע:

אחר אשר העיר ה' את רוחינו ולבינו לגשת ולעלות לקודש להיות פנוי מכל עסקי עוה"ז ולעבוד את ה' ולהנות מיגיע כפינו אשר הובא אתנו מקום מלדתנו.²⁵

עשר שנים מאוחר יותר (בשנת תר"ט) אנו מוצאים נימה דומה באיגרת ששלחו אל מונטיפיורי נכבדי האשכנזים בירושלים: 'כי האנשים העוובים את משפחתם וארץ מולדתם ודרך פרנסתם שמה, כל מגמת נפשיהם הוא לישב בארץ הקודש על התורה ועל העבודה'.²⁶ מודגשת העובדה שהעולים עזבו את חיי העולם הזה, את מקום מולדתם, בני משפחותיהם ופרנסותיהם, כדי 'לנוע בארץ אשר

19 מ' וינשטיין (מלקט ועורך). אגרות חסידים מארץ ישראל תק"ז-תקס"ז, מכון ריבלין, רמת-גן תשכ"ח, עמ' 77-78, איגרת משנת תקמ"ט.

20 במצוות עשה ובמצוות לא תעשה.

21 שם, עמ' 43, איגרת משנת תקמ"ח, הביטוי 'לעבדה ולשמרה' לקוח מבראשית ב טו, ועיין בתרגום ובמפרשים שם. יש שפירשוהו כפשוטו: עבודת אדמה ושמירה מפני החיות, ויש שדרשוהו ביחס לעבודת הקורבנות ושמירת מצוות. תפיסה דומה מציג ראש הפקידים והאמרכלים באמשטרדם, צבי הירש לעהרן: 'שיתמידו יושבי א"י כולם על התורה ועל העבודה זו תפלה גם בעד אחיהם שבגולה'. ראה ג' קרסל, פותחי התקוה, ירושלים תשל"ו, עמ' 93-94, 141.

22 אגרות חסידים (לעיל, הערה 19), עמ' 41, איגרת משנת תקמ"ה; שם, עמ' 102, איגרת משנת תקס"ז. ראה גם: י' בן-צבי, מחקרים ומקורות, ירושלים תשכ"ט, עמ' 52 ושם איגרתו של חסיד משנת 1780 האומר: 'כי אין חשקי לילך בגדולות רק לילך בדרכה של תורה ... שבוודאי לא בשביל שרציתי עוה"ז ושאר תאוות הגוף עליתי לכאן'.

23 א' יערי, אגרות ארץ ישראל, רמת-גן, 1971, עמ' 330-331, איגרת משנת תק"ע, וראה שם, עמ' 339: 'ואנשינו הבאים לאה"ק ע"פ רוב ביאתם לקנות שלימות ולהיות מתופשי בהמ"ד לישב על התורה ועל העבודה'.

24 אגרות חסידים (לעיל, הערה 19), עמ' 102.

25 י' בן-צבי (לעיל, הערה 22), עמ' 138. וראה גם חיים הלוי הורוויץ, חבת ירושלים, ירושלים תר"ד, עמ' א, המספר על

עלייתו בשנת תקצ"ז: 'ויערני ה', וחיי עולם נטע בלבי להסתפח בנחלת ה'.

26 ראה: ש' בארון, 'לתולדות היישוב היהודי בירושלים', ספר קלחנר, ירושלים תרצ"ז, עמ' 305.

יהודה הראב

לא ראו אבותיו, וזאת לא למען בצע כסף ואגירת הון, אלא 'למען הקדיש והעריץ שם ה' אל עולם'.²⁷ ירושלים היא 'נוכח שער השמים',²⁸ על כן העולים אליה נחשבים כעולים אל 'ה' ה', אל 'קדש ה'.²⁹ יראת ה' היא המדריכה את באי הארץ והם מבקשים כי הארץ הקדושה תהיה 'כירושת פליטה לשרידי דרכי אבותינו מעולם'.³⁰

בקרב בני 'היישוב הישן', כמו בקרב 'היישוב החדש', אין חולק על כך שערכים דתיים אלה הינחו את מייסדי 'היישוב הישן' בהתיישבותם בארץ-ישראל. ערכים אלה כיוונו גם את ממשיכי דרכם והעולים אחריהם במשך כל התקופה.

ב. תחילה לאומית בארץ אבות. גל העלייה אשר הגיע לארץ-ישראל מראשית שנות השמונים הביא עמו מתיישבים רבים. לא נעסוק עתה בגורמים החיצוניים, אשר הניעו את העולים לעזוב את מקומותיהם, כגון הפרעות,³¹ האכזבה וההתפכחות מתנועות ההשכלה הכלליות והתנועות המהפכניות, אלא בגורמים שמשכו עולים אלה לארץ-ישראל דווקא, במקום לאמריקה או לאירופה. הביל"ויים, 'ועד יסוד המעלה' ומייסדי ראשון-לציון, מייצגים בצורה ברורה את התפיסה החדשה של ארץ-ישראל ברעיונותיהם ובחזונם של מחיי התנועה הלאומית היהודית המודרנית. הגורם הדתי הישיר כמשיע עיקרי בעלייתם לארץ-ישראל כמעט נעדר מכתביהם. אין בדברים אלה כדי לקבוע שלא היו יסודות דתיים בין העולים מאנשי 'היישוב החדש', או שהם נעדרים אצל נושאי הרעיונות החדשים. אדרבא, רבים מאנשי מושבות העלייה הראשונה היו שומרי דת ומסורת במובן המזרח-אירופאי המקובל (אף כי לאו דווקא במובן הפרושי-ירושלמי) ואף היו מבין תומכי הרעיון הלאומי בביטוי החדש,³² ואילו היסוד המשכילי-חילוני היווה בתחילה מיעוט קטן. אנו מתייחסים בדיון זה אך ורק לשינויים הבולטים בצורות ההבעה ובתוכן ההתייחסות הערכית לרעיון ההתיישבות בארץ-ישראל, בין מייסדי 'היישוב הישן' — החסידים והפרושים, ובין קבוצות העולים החדשות

27 ראה דבריו של שמואל הלוי טראכטמאן על קשיי העלייה, התבצלת (תל"ב), גיליון 12; וכן שם, גיליון 18, 'אגרת פתוחה': 'ומי לא יודה לעזוו רגשותם ואהבתם לארה"ק, 'בעזבם הונם ורכושם בחו"ל וילכו לנוע בארה"ק במקום אשר יאכלו לחם לחץ'. הכותב הוא א' רוקח.

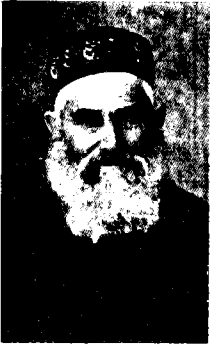
28 הלבנון (תרכ"ח), גיליון 24, עמ' 383. הכותב מזוהה כ"מ סלומון. ראה: ר' פריד וע' כהן, מפתח הלבנון, ירושלים תשל"ד.

29 ראה ג' קרסל, 'ארץ ישראל באספקלריית העתונות העברית', ארשת, ב (תש"ך), עמ' 206, על-פי המגיד (תרי"ט), הוספה לגיליון 13; שם, עמ' 233, על עלייתו של ר' מאיר אוירבאך, על-פי הכרמל, א (תרכ"א), גיליון 24.

30 ר' ריבלין, מגילת יוסף — מבחר מאמרים ורשימות (בעריכת נ' קצבורג, להלן: מגילת יוסף), מכון ריבלין, רמת-גן תשכ"ו, עמ' 62, 116.

31 ראה מ' מאירוביץ, מזכרונותיו של אחרון הבילויים, ירושלים תש"ו, עמ' יא; א' דרויאנוב (עורך), מימים ראשונים, א, תל-אביב תרצ"ה, עמ' 95, מכתבו של א"מ אלטשולר אל י" גולדמן, מאלול תרמ"א על עשרים משפחות המבקשות 'להאחו בארץ אבותינו לעבדה ולשמרה' והסיבה איננה מחסור כלכלי, כי אם 'יראתנו מחמת ההוללים, אשר יגרו בנו לחמוס ולשדוד'.

32 ראה, למשל: א"מ פריימן, ספר היובל לקורות המושבה ראשון-לציון, א, ירושלים תרס"ז, עמ' 3, סעיף ב, מתקנות ראשון-לציון: 'חברי המושבה מחויבים לעבוד בכל לבבם ובכל נפשם לטובת רעיון ישוב א"י, ולהתהלך לרוח תורתנו ולאום ישראל'. ובדומה גם בתקנות ראש-פנה, סעיף לו, אשר בוססו על תקנות ראשון-לציון. ראה ש' יבניאלי, תקופת חיבת ציון, ב (להלן: יבניאלי, חבת ציון), תל-אביב תשכ"א, עמ' 204. חברי ועד יסוד-המעלה מחליטים להוציא עיתון אשר המו"ל שלו יהיה י"ד פרוסקין עורך החבצלת, וקובעים בין השאר כי 'עלינו להשגיח כי לא יהיו המאמרים מתנגדים לדת התורה והמדינה'. ראה: ז"ד ליבונטיץ, לארץ אבותינו, א, תל-אביב תשכ"ג, עמ' 155.

זרח ברנט

ואלה שעמדו מאחריהם ודגלו ברעיון הלאומי המודרני. אצל הקבוצות החדשות לא נמצא עוד רעיונות כמו לימוד תורה ועבודת ה' נוכח 'פתח שער השמים', בין גורמי המשיכה הישירים של ארץ־ישראל. אנו מוצאים עולם מושגים חדש ומטרות אחרות. ההתייחסות אל הקרקע היא כאל ערך לאומי, או כפי שכתב דוד גורדון עוד בסוף שנות השישים, כי גדולי עמנו יתעוררו 'לעשות התחלה קטנה להוציא לפועל את יעודנו הלאומי, על ידי התיסדות קלוניות לעבודת האדמה לאחב"י בארץ הקדושה'.³³

בדרך זו ממשיך ליבונטין, הכותב מיפו לאחת החברות שהתארגנו לעלות לארץ בשנת תרמ"ב: 'שמחתי מאד על מכתבך אשר בו הודעת כי נוסעים איזה מאחינו מחבורתכם לקנות קרקע ולעשות ההתחלה לבנין לאומתנו'.³⁴ שאיפתם היא לגאול את העם ולטעת אותו על אדמתו ההיסטורית. ברוח זו כותב ליבונטין: 'עם ישראל צריך הוא להשתקע בארץ אבותינו ולהיות לעם העומד בכוח עצמו'.³⁵ בסעיף הראשון של תקנות ראשון־לציון נמצא בין השאר כי מטרתם: 'לעורר לבות עמנו לישוב א"י ובנין הריסת הלאום'.³⁶ הביל"ויים מבטאים רעיון זה בהחלטיות ובבהירות רבה. הסעיף הראשון בתקנותיהם אומר: 'מטרת החברה היא תחיה מדינית־כלכלית ולאומית־רוחנית של העם העברי בסוריה ובארץ ישראל'.³⁷

רעיונות אלה על תחייה ואף על עצמאות לאומית בארץ האבות לא תמיד באו לידי ביטוי גלוי, ובודאי לא הצדדים המדיניים שבהם, וזאת בגלל החששות מפני השלטונות התורכיים. הם הובעו בעיקר במכתבים פרטיים.

לצורך דיונו התמקדנו בגלי העלייה החדשים של ראשית שנות השמונים הקרובות לייסודן של פתח־תקוה וראשון־לציון. אך רעיונות אלה מהווים את התשתית האידיאולוגית המוצהרת של בני 'היישוב החדש'. זאת, למרות האכזבות, ההתפכחות לנוכח המציאות המרה, הירידה מן הארץ והמאבק עם תנאים כלכליים קשים. גם המתיישבים הרבים שלא היו חדורים רוח אידיאולוגית־לאומית עמוקה ולא הביעו זאת בפומבי, היו מושפעים מן האווירה הכללית החדשה ששררה בחלקים שונים ביישוב בעקבות הרעיונות החדשים. נושאים בארץ־ישראל באו מקרב

33 בתוך מאמרו 'על דבר היעוד הלאומי של האומה הישראלית', המגיד (תרכ"ט), גיליון 33.

34 דרויאנוב (לעיל, הערה 31), עמ' 224.

35 דרויאנוב, כתבים, ג, עמ' 494.

36 פריימן (לעיל, הערה 32), שם; ראה גם דבריו של א' בן־יהודה, מיד עם הגיעו לארץ־ישראל: 'רק אם ישימו מייסדי החברות כלן תחית האמה יבאו לתכלית לפעולם יצליחו! ואם תחית האמה היא התכלית עלינו לשית שפת עברית לשפה מדברת בכל המושבות'. החבצלת (חשוון תרמ"ב), גיליון 5 (ההדגשה במקור). מדובר כאן במושבות שעדיין לא נוסדו.

37 יבנאלי, חיבת ציון, ב, עמ' 195; וראה גם דבריו של הביל"וי זאב דובנוב אל אחיו ההיסטוריון: 'המטרה הסופית או האידיאלית היא להשתלט ביום מן הימים על ארץ־ישראל ולהחזיר ליהודים את עצמאותם אשר איבדה זה אלפיים שנה. אל תצחקו אין זו הזיה, כאמצעים להשגתה של מטרה זו יכולים לשמש: יסוד מושבות לעבודת האדמה ומלאכה בארץ־ישראל... יסוד בתי חרושת מסוגים שונים והרחבתם ההדרגתית. בקיצור להשתדל שכל האדמה, כל המעשה יהיה בידי יהודים. חוץ מזה צריך להרגיל את הדור הצעיר לאחוז בנשק'. המכתב הוא משנת 1882. ראה: דרויאנוב, כתבים, ג, עמ' 495–500. תרגום הקטע מרוסית מובא אצל י' סלוצקי, מבוא לתולדות תנועת העבודה, תל־אביב תשל"ג, עמ' 124; וראה גם מכתבו של מרדכי בן הלל הכהן אל ליבונטין משנת 1881, שבו הוא מספר כי נוסדה אגודה ועם חבריה יכול להימנות 'כל איש מישראל המודה כי אין תשועה לישראל בלתי אם ייסד לו ממשלה בפ"ע' [בפני עצמן]. דרויאנוב, כתבים, ג, עמ' 332, על ראשית ביל"ו, ראה גם אצל בלקינד (לעיל, הערה 3), עמ' 130.

שכבה דקה מאוד של משכילים ועסקנים לאומיים, שהתרכזו בעיקר סביב העיתונות המקומית, מוסדות החינוך והועד הפועל של חובבי ציון ביפו.³⁸ שניים מבני התקופה, יעקב גולדמן וא"מ לונץ, מגידולי היישוב הישן, אשר נהגו לכתוב סקירות בכתבי העת על תולדות היישוב ועל המתהווה בו, מציינים בשנות השמונים את החידוש שבעלייה החדשה. גולדמן מזכיר את הביל"ויים, אשר קיוו לרשת את הארץ ולהתנחל בה' לאחר שעזבו, בעקבות הפרעות, את בתי הספר ברוסיה. אך תקוותם מהם והלאה.³⁹ ראייה הסטוריוגרפית מעמיקה יותר יש ללונץ. ב'השקפה' שפרסם בשנת תרמ"ז, לסיכום המצב בארץ בחמש השנים שחלפו, הוא מדגיש, כי שינויים כאלה לא היו במשך חמישים השנים האחרונות מאז החל היישוב היהודי בארץ-ישראל להתרחב. חמש שנים אלה, מאז החלה עליית גולי רוסיה ורומניה, לפרק חדש בקורות היהודים בארץ-ישראל תחשב, שכן היישוב גדל, ערי החוף יפו וחיפה התפתחו, ובעיקר יקר בעיניו שרעיון עבודת האדמה יצא לפועל. אמנם זה עשרות שנים שרעיון זה רכש לבחות רבים, אך הוא לא בוצע. והנה עתה עומדות שבע המושבות החדשות,⁴⁰ וכל רוח לא תוכל להן. הן הוכחה שישראל ישוב לראות חיים, חיי עם, עת יעלה הרצון לפני אדון כל'. לונץ גם מבחין בין העלייה החדשה לקודמותיהן:

בעת האחרונה עת העליה אשר מרבית העולים לארץ-ישראל לא אך לבלות יתר שנותיהם במנוחת השקט בארץ אבותיהם ולבכות על שממותה באו. כי אם למצוא עזר וישע לנפשם בחיק אמם העוזבה.⁴¹

בדבריו אלה מזדהה לונץ עם הגישה העקרונית כלפי היישוב הישן, שהיתה נחלת רבים מבני היישוב החדש' ואנשי התנועה הלאומית ומשתמעת גם מדבריהם של ליבונטין וליילינבלונג שהובאו לעיל. לפי גישות אלה קיים קו הפרדה בין העליות החדשות משנות השמונים ובין ההתחדשויות בארץ-ישראל בתקופה הקודמת.

הבאנו כאן, זו לעומת זו, שתי תפיסות יסוד שונות של מרכיבי המשיכה לארץ-ישראל אצל שתי קבוצות 'מייסדים', אשר מרווח הזמן ביניהן הוא כמאה שנה. להלן נטען, שבתוך אותם שני יובלות חלו שינויים והיו סטיות בתוך היישוב הישן' מכמה מגמות יסוד ראשוניות של המייסדים —

- 38 על הבעיה של העדר הנהגה לאומית בקרב העולים בעלייה הראשונה עומד יבנאלי, תקופת חבת ציון, א, תל-אביב תשכ"א, עמ' 46: זו עלייה שציונים עוררו אותה אבל לא היו נושאה. הם קראו לעלייה אך לא עמדו בראש העולים כדי לסעוד אותם בחומר וברוח. ראה גם י" קולת, 'חקר הראשית', מולד, כב, חוברת 187-188 (אייר-סיון תשכ"ד), עמ' 93-98, העומד על הקשר הרופף שבין התנועה הלאומית ובין אנשי העלייה הראשונה. לדברי קלחנר, לילינבלום, הטוען נגד פתח-תקוה, 'עבד עשרים ושבע שנים לשם ישוב הארץ — ואף פעם לא ראה אותה', השלח, כו (אב תרע"ב-טבת תרע"ג), עמ' 6. גם ליבונטין שהה בארץ — לאחר התיישבותו בראשון-לציון — רק שנה ושמונה חדשים, אחר חזר לרוסיה מסיבות כלכליות ועלה שנית בשנת 1903.
- 39 י' גולדמן, 'שאר ישוב', האסיף (תרמ"ה), עמ' 142.
- 40 פתח-תקוה, ראשון-לציון, ראש-פינה, זכרון-יעקב, עקרון, גדרה ויסוד-המעלה. לונץ כולל את פתח-תקוה בין המושבות שהביאו ל'פרק החדש' בתולדות היישוב.
- 41 ראה: א"מ לונץ, 'השקפה במצב ארץ-ישראל' (במשך חמש שנים החולפות), ירושלים, ב (תרמ"ז), עמ' 167, 179, 183. תפיסה דומה מציד ד' בן-גוריון לאחר שנים. בהרצאה לפני המועצה של מפלגת פועלי ציון ביפו הוא טוען שבשישים השנים האחרונות גדל מספר היהודים בארץ, הודות לקדושתה. אך עולים אלה לא יצרו, לדעתו, כל ערכים לאומיים חומריים או רוחניים. עם התגברות התנועה הלאומית החלו להגיע יסודות חדשים לארץ-ישראל, שהעמידו להם למטרה 'לחיות בארץ ולהחיותה'. ראה האחדות (תרע"א), גיליון 2-3.

הפרושים והחסידים — ובעיקר בתחום מטרת הישיבה בארץ הקודש על התורה ועבודת ה' בלבד. שינויים אלה נעלמו מעיניהם של אישים כמו ליבונטין ולילינבלום. הם התייחסו ליישוב הישן לפי אמות־המידה האידיאולוגיות של מייסדיו שהטביעו עליו את חותמם ועל כן הם ראו את עצמם כמורי דרך חדשה, אשר ראשון־לציון היא ראשיתה. אך היה גם גורם נוסף המסביר את הרקע לעמדתם של ליבונטין ולילינבלום כלפי פתח־תקוה כיצירת 'היישוב הישן', והוא ההתנגדות שבתוך 'היישוב הישן' לרעיון עבודת האדמה.

ההסתייגות ביישוב הישן מרעיון עבודת האדמה והקמת קולוניות ביישוב הישן היו גישות שונות אל רעיון עבודת האדמה. בצד מתלהבים, פעילים ותומכים היו גם רבים המהססים והמתנגדים.⁴² היו שפקפקו אם הדבר ניתן לביצוע, אם יש בו תועלת מעשית, והיו שהסתייגו מן הלבוש האידיאולוגי של הרעיון. בצד המעוררים והתומכים העקביים היו כאלה שהציעו לדחות את הביצוע, או שהסתייגו מהיבטים אחדים של הרעיון או מתומכיו.⁴³ בני התקופה, כמו גם ההיסטוריוגרפיה הארץ־ישראלית, הושפעו בעיקר מן העובדה שביישוב הישן היתה תנועת התנגדות לרעיון, אשר באה גם מחוגי ההנהגה והכוללים. אך לא בדקו האם ההתנגדות היא כללית ומחלטת או שמא כוונה לצדדים מסוימים בתכניות. גם לא עמדו על מניעי המסתייגים. כך נוצרה התדמית השלילית של כל 'היישוב הישן' כמתנגד לרעיון 'יישוב ארץ ישראל',⁴⁴ אשר הפך למושג נרדף להתיישבות על הקרקע ועבודת אדמה. הוסף לכך את התמיכה לקיומם שקיבלו יהודי

42 בעניין ההתנגדות ראה: ג' קרסל (עורך), ר' יהודה אלקלעי, ר' צ"ה קלישר — מבחר כתביהם, תל־אביב תש"ה, עמ' 120–121; י' קלוזנר (עורך), הכתבים הציוניים של הרב צבי קאלישר (להלן: קלישר, כתבים), ירושלים תש"ז, עמ' 48–50. הורמים המנוגדים הללו ביישוב הישן הביאו לקביעתו של ב"צ גת לפיה: 'בכל הפרשה הזאת אור וחושך, רצון לבנות ורצון להכשיל ולעכב, משמשים בערבוביה. היחס ביישוב אל עבודת האדמה דור־פרצופי. יהודי ארץ־ישראל רוצים בה, אך באותה שעה עצמה מתיראים מפניה'. ראה: ב"צ גת, הישוב היהודי בארץ־ישראל בשנות הת"ר–התרמ"א (1840–1881), ירושלים תשכ"ג, עמ' 304.

43 להלן שתי דוגמאות בולטות: הרב מאיר אירבאך נמצא תומך בעצם הרעיון. ראה: הלבנון (תרכ"ג), גיליון 4, ושם גם הסתייגותיו שנוכר להלן. ראה גם ג' קרסל (מהדיר), יהודה וירושלים, עיתונו של ר' יואל משה שאלאמאן, תרל"ז–תרל"ח (להלן: יהודה וירושלים), ירושלים תשט"ו, עמ' 132, ושם דברי ברכתו בעת חנוכת בית־המדרש בשכונת משכנות ישראל: 'יתן ה' ונוכה לברך איש את רעהו בברכה הזאת במהרה בחנוכת בית המדרש הראשון אשר נדרתי לבנותו בעזרת השם יתברך בהקאלאני הראשונה'; ידועה גם תמיכתו ומעורבותו בניסיונות ובחברות לקניית אדמה לפני הקמת פתח־תקוה, ראה: גת, שם, עמ' 312, הערה 73. אך לעומת זאת הוא מוצג לא אחת בידי הרב קלישר (עמו עמד בקשרים בעניין ביצוע הרעיון) כמתנגד לרעיון. ראה: קלישר, כתבים, עמ' שנט, תלא, תלה. יוסף ריבלין, שהטיף רבות למען יישוב ארץ־ישראל, כתב בתקופת מלחמת רוסייה־תורכיה אל י"מ סלומון: 'אם לי תשמע, הנח כעת מענין התיסדות "ישוב ארץ הקודש", אשר מוכרח להתעכב כל ימי המלחמה ועוד נחזור לדבר בה, וגם לעשות בע"ה'. ראה: יהודה וירושלים, עמ' 21. ריבלין היה בעל נחלה בפתח־תקוה. ראה: ספר היובל, עמ' רו.

44 ראה הלבנון (תרל"ב), גיליון מג. כאשר רבני ירושלים מדיעים — עקב היכרותם עם תנאי הארץ — כי עניין הקולוניות 'לא ירד עדיין לעולם העשייה וה' ידע מתי', מיד הופכת ירושלים למשל ושניה ותושביה לנרפים ועצלים. שכן בעוד לפניו ארץ רחבת ידיים להתפרנס ממנה, הם מעדיפים לפשוט ידיהם לצדקה. ראה גם בספר היובל, עמ' עג, תצלום מכתבו של דוד גורדון אל 'אגודת מיסדי הישוב': 'בחול' יצא הקול, קלא דלא פסיק, כי הרבנים הגאונים שם (האשכנזים) מתיצבים לשטן לדבר זה' ונחוץ להפסיק את הקול. הוא שמח כי הרב דיסקין תומך ברעיון 'לא כצעקתה הבאה בחול' על הרבנים שם כן הוא'. 'תרומה', גדולה לתדמית זו, שהתחזקה לאחר שנות השמונים, תרם הכרוז 'קול מהיכל', שבו הוגדר רעיון עבודת האדמה כ'רעיון רוח, רוח עוים'. ראה דרויאנוב, כתבים, ג, עמ' 703.

חתום חברת ישוב ארץ-ישראל

ארץ-ישראל בצורת דמי 'החלוקה' ותמצא אימות לחוסר ההתלהבות שבה התקבל הרעיון בקרבם. הדבר עוד הגביר את ההתקפות נגד 'היישוב הישן', עד להאשמתו בנרפות ועצלות.⁴⁵ כאן המקום להזכיר כי גם בקרב חוגים רחבים בחברה היהודית בחוץ-לארץ היו מתנגדים לרעיון, אך היושבים בארץ-ישראל ראו אולי את הדברים מקרוב בצורה מפוכחת יותר, בהתאם לתנאים ששררו בארץ. לא תמיד ראו בעבודת האדמה אידיאל שיש לשאוף אליו, ואם בפרנסה מדובר אפשר אולי לנסות גם דרכים אחרות (בתחום הבנייה, המסחר והתעשייה). נקודה נוספת שיש להאיר כאן, היא העובדה שחלק גדול מנימוקי המסתייגים מן הרעיון ומן הביצוע אינם באים ישירות מדבריהם. אין הם מרכיבים להעלות על הכתב את נימוקי ההתנגדות.⁴⁶ עלינו ללמוד על כך מדבריהם על מחייבי הרעיון בשעה שהם דוחים את טענות המסתייגים. ניתן להסביר שתיקה יחסית זו על רקע אי-הנעימות והחשש לצאת נגד רעיון אשר נשא בחובו אידיאה של הבראת החברה היהודית ותיקונה. ומכאן גם התופעה שלאחר זמן, בתקופת העלייה הראשונה והשנייה, כאשר רעיון ההתיישבות החקלאית נקלט ובוצע מצניעים ראשי 'היישוב הישן' את תופעת ההתנגדות שהיתה קיימת בחברתם. נבדוק להלן את נימוקי המסתייגים כפי שהדבר עולה מכתבי התקופה.

א. תנאי ביטחון מעוררים. תדיר מועלה הנימוק הביטחוני להצדקת ההסתייגות מפנייה לעבר עבודת האדמה. סדרי משטר רעועים והסכנה שבה היו נתונים זרים, בעיקר בדרכים ובמקומות מרוחקים ממרכזי השלטון, משמשים הסבר מדוע אין יהודים מתלהבים לגור 'עם נחש בכפיפה'.⁴⁷ טיעון זה תקף בשנות הארבעים והשישים של המאה הי"ט, כאשר אירעו התנפלויות ומעשי רצח של זרים כולל המתיישבים במושבה האמריקאית ליד יפו.⁴⁸ עזריאל זליג היוזדורף, אשר עמד בקשר הדוק עם הרב קלישר בנושא קניית אדמות ואף היה בעל נחלה בפתח-תקה,⁴⁹ מסביר בעקבות התנפלות על תייר אמריקאי ליד הירדן כי: 'הדבר הזה יתן בינה בלבות אלה הפוערים פיהם וצועקים: מדוע לא יחנכו היהודים את ידם לעבודת האדמה בארץ הקודש, לחרוש ולזרוע!'⁵⁰

45 שימוש בתדמית זו בצורה קיצונית בקשר עם רעיון 'ישוב ארץ-ישראל' ראה: מנחם מנדל איילבוס, ארץ הצבי, וינה תרמ"ג, ושם בפתח דבר, חוקף פרץ סמולנסקין בחריפות את ראשי החלוקה: 'כי גול משפטו ורצח הציבו בשער תחת משפטו'. הוא גם טוען כי יותר מכל המכשולים בדרכי 'החפצים ביישוב ארץ ישראל היה המכשול הגדול אשר שמו הרבנים והגבאים האלה, כי המה היו למפלצת להרגיש בהם רוח החפצים לעלות ולבנות'.

46 ראה הלבנון (תרל"ב), גיליון מג, עמ' 347: 'אנחנו לא נדע כמה הם מתנגדים. כי אפילו שאין דעתם נוחה מזה. לא הודיעו דעתם גלוי ברבים'. באופן דומה מתלונן גם פרומקין, המתקף את המתנגדים שאינם משיבים לשאלות, אלא 'בחרב המלאה חלודה, הוא החרם, ידמו לצאת חלוצים לקראת מחוללי הרעיון'. ראה: ג' קרסל (עורך), מבחר כתבי ישראל דב פרומקין (להלן: פרומקין, כתבים), ירושלים תשי"ד, עמ' 71. וראה גם: 'מכתב מירושלים', הלבנון (תרכ"ט), גיליונות 41, 42, (חתום: 'בן דוד').

47 ראה ש' בארון (לעיל, הערה 26), עמ' 304: 'לגור ביניהם בכפריהם, לעסוק בעבודת האדמה שדה וזרם. ולהעמיד את התבואות בשדות בשעת הקציר והבציר יהיה בסכנה מאוד'. המדובר בשנת תר"ט. אין הם מדברים על ייסוד מושבה, אלא על 'אפשרות' להתגורר בתוך כפרים ערביים.

48 ראה: ח' רם, 'ההתחלות של עבודת-אדמה בידי יהודים באזור יפו', קתדרה 6 (טבת תשל"ח), עמ' 28-29. ראה בנושא זה גם אצל: גליה ירדני, העתונות העברית בארץ-ישראל, בשנים 1904-1963 (להלן: ירדני, העתונות העברית), תל-אביב תשכ"ט, עמ' 39-40.

49 עליו ראה: מ' אליאב, אהבת ציון ואנשי ה'רד, תל-אביב תשל"א, עמ' 252-255; ספר היובל, עמ' תנד.

50 המגיד (תרכ"א), גיליון 14.

רחמי ימינו
 אשר קדשנו ואתנו
 ההולכים בארצות
 הקדש והמורה אשר
 לא יסתייג עם הדת
 הנה פאזה עם היסוד
 בזה אין לה ואשר
 חז"ל אמרו שנים
 דרשה, עבודה ושלום
 עבודה לפני שיהיה
 אסורה ארצות ישראל
 הקבוצה הנושית
 הדתית בה ומפני
 חובות הקהל
 אלה והתורה אשר
 האלהים קבלה בארץ
 ארצה אלה לפני קאול
 על עמנו ונבט רב
 אלה ונרכה הווי
 אלה שנים תזכר
 אלה ארצות ישראל

הסכמה משנת תרכ"ז לכהונת הגבאות של אליעזר רבב מטעם חברת ישוב ארץ-ישראל (מאוסף מר אהוד בן עזר)

הכותבים מדגישים כי האזרחים הזרים נתונים אמנם לחסות הקונסולים, אך אלה יושבים בערים ובהם יש הגנה מפני 'יושבי הארץ'. אך 'בכפרים שדות וכרמים' מי יעצור בעדם מלשפוך דם? מוזכר כי בשנות השלושים, בתקופת שלטונו של איבראהים פאשה, אכן קנו יהודים קרקעות אך 'פתאום נתגרשו מנחלתם ועבר עליהם הכורח'.⁵¹ הרב קלישר טוען, על סמך מידע שקיבל מארץ-ישראל, כי תנאי הביטחון תקינים ואף נתקבלו הבטחות מן הקונסולים להגן על היהודים שיעסקו בעבודת האדמה.⁵² קשה לשפוט עד כמה אכן עיכב גורם זה את ההתיישבות, אך ודאי הוא כי יותר מכל נימוק אחר מועלה טיעון זה בגלוי ובתוקף רב על-ידי המתנגדים, שכן ניתן היה 'להוכיח' את דבריהם על יסוד אירועים שונים ועל יסוד החשש שקינן בלב מפני 'הפראים' יושבי הארץ. מעניין, כי בקריאה 'קול מעיר' של 'אגודת מיסדי הישוב' שבראשות הרב יהושע לייב דיסקין, ליהודים לקום ולעלות לארץ-ישראל, הם דוחים את הפחד מן הערבים:

כי לא פריצי חיות המה, גם לא פראים אוכלי אדם, ויותר טובה נקוה מהם מאשר תקוו אתם מאלה תפארת אדם למו ובשם משכילים ונאורים יתאמרו. הערביים האלו אינן להם שנאה כבושה על עם ישראל, ואם אנחנו נקדם פניהם בשלום גם הם שלום יענו לנו.⁵³

ב. חשש מביטול תורה ומצוות. חשש זה ניתן לחלק לשניים. האחד — שמא לא יוכלו עובדי האדמה לקבוע עתים לתורה. למעשה יש כאן רתיעה פן תהיה סטייה ממטרות היסוד של הפרושים, אשר באו לארץ-ישראל לעסוק בתורה ובעבודת ה'. עלולה להיווצר סחירה בין הפרישות לעבודת האדמה ויושבי בית המדרש ייפגעו.⁵⁴ בין המסתייגים מרעיון עבודת האדמה רווחה גם הדעה כי את מצוות יישוב ארץ-ישראל ניתן לקיים על-ידי עצם הישיבה בארץ ולקיים בכך את דברי התורה: 'חשבו הדירה והישיבה בארץ ישראל למצוה חיובית גם בזמן הזה ולזה הישוב — לא זולת — קראו מצוות ישוב ארץ ישראל על פי דברי תורתנו'.⁵⁵

חשש אחר הקשור בתחום זה הוא, שמא לא יקפידו עובדי האדמה על שמירת המצוות, כולל המצוות התלויות בארץ.⁵⁶ יש לציין שאנו עוסקים בעיקר בתקופה שלפני העלייה הראשונה, כאשר יסודות

51 הלבנון (תרכ"ג), גיליון 4, מדברי הר' מאיר אורבאך.
 52 קלישר, כתבים, עמ' ריח, רכג, רעא, תיח. חלק ממידע זה קיבל מעזריאל הויזדורף שהיה כאמור ער לבעיה. ראה גם דבריו של יהושע ילין, 'מסע בערב', חבצלת (תרל"ב), גיליון 22, המספר על רכישת נחלה במוצא דוחה את טענת חוסר הביטחון. ראה גם חבצלת, שם, גיליון 14: העורך יוצא נגד המבקשים להרוס בדברי שוא את 'ישוב ארץ ישראל' באמתלא של בעיות ביטחון.
 53 חבצלת (תרמ"א), גיליון 36-37. הכרוז חזר ונדפס אצל: דרויאנוב, כתבים, ג, עמ' 294-301; ספר היובל, עמ' נה-נט; יבניאלי; חיבת ציון, א, עמ' 113-116.
 54 ראה הלבנון (תרל"ה), גיליון 42, עמ' 330, לרוב אנו שומעים על טיעון זה רק מדברי המפריכים אותו. הרב אלקלעי אומר שאין הכוונה שייצאו חכמי ירושלים מבית מדרשם לעבודת האדמה, אלא שיבואו אנשים חדשים מאירופה. ראה גם קלישר, כתבים, עמ' רטז, רעא, שנב, שעה.
 55 דרויאנוב, כתבים, ג, עמ' 708.
 56 גם כאן אין הדברים באים בדרך כלל ישירות מדברי המסתייגים, אלא מכלי שני. ראה: חבצלת (תרל"ב), גיליון 10, עמ' 76: 'תאחזימו רעה כחשבתם כי עבודת האדמה תפריע את עובדיה מעבודת ה', לבלתי שמור את חוקי אלקיני; יהודה וירושלים, עמ' 8, שם מועלה חששם של הרבנים פן לא יקיימו את המצוות התלויות בארץ רפן יחללו את השבת'; על החשש מחילול שבת ראה גם אצל קלישר, כתבים, עמ' קפח.

חילוניים עדיין לא חדרו לתוך היישוב. למרות זאת חששו מן ההשפעה שתהיה להינתקות מן המסגרת הרוחנית והחברתית המקובלת, ולכאורה היו להם יסוד מוצדק והוכחה מוחשית לחששותיהם. שכן על 'מקוה ישראל', אשר נחשבה בעיני רבים באותה עת כמגשימה את רעיון עבודת האדמה, היו תלונות רבות על שאין מקפידים בהפרשת תרומות ומעשרות ויש בה פרצות בהתנהגות הדתית ובחינוכם של התלמידים.⁵⁷

ג. מניעים כלכליים – תחרות ב'חלוקה'. היה קיים החשש שעבודת האדמה לא תוכל לפרנס את בעליה, שכן ההכנסות אינן מרובות ואף המתיישבים אינם מסוגלים לכך. בטרם ישקיעו כספים יש צורך לבדוק האם הרעיון בר ביצוע מבחינת סדרי המדינה שאדם מאירופה אינו רגיל להם. רבים הכינו עצמם 'ההשליך נפשם מנגד הם ונשיהם וטפם לעלות לאה"ק לעבוד את האדמה (ואעפ"י שאינם ראויים ומוכשרים כלל לזה) והסכנה רבוצה ח"ו לאלפי נפשות להתמות ולגוע ברעב ובצמא ח"ו'.⁵⁸

לתחום הכלכלי יש להוסיף את החששות שרווחו בוודאי בחוגים שונים ביישוב הישן, שהכספים שניתנו עד כה ל'חלוקה' יופנו מעתה ליעדים החדשים. ההסתייגויות בכיוון זה לא הובעו באופן גלוי, אך מדברי ה'הרגעה' משתמע שהיו קיימות. מובהר שאין סתירה בין כספים הנאספים עבור לימוד תורה על-ידי החכמים ובין ממון שנאסף בשביל קניית קרקעות, ואלה גם אלה ימשיכו ליהנות מן ההכנסות. אין כל כוונה לגרוע מחלוקתם של תלמידי חכמים או לפגוע בהם, שכן בעבודת האדמה יועסקו אנשים בריאים המסוגלים לכך שיבואו מאירופה. מצב החכמים יוטב, משום שעובדי האדמה יעניקו להם תרומות, מעשרות ותמיכה מיבולם.⁵⁹

ד. דחיית מוטיב הגאולה שברעיון 'יישוב ארץ ישראל'. מוטיב הגאולה העתידית, אשר תזורז עקב קיום מצוות יישוב הארץ, מופיע תדיר בקרב מחיי רעיון 'יישוב ארץ-ישראל' במאה ה'ט. בעיקר הוא בולט בכתביהם של הרבנים אלקלעי וקלישר. הרעיון בצורתו זו נדחה על-ידי רבנים בחוץ-לארץ כמו גם בארץ-ישראל. במכתב, שהוזכר לעיל, של ראשי עדת הפרושים בירושלים אל מונטיפיורי בשנת תקצ"ט, הם משתמשים בהתבטאות האופיינית להוגי רעיון הגאולה בהקשר להחייאת שממות הארץ: 'ובאתערותא דלתתא תליא מלתא לעורר אתערותא

57 ראה: מגילת יוסף, עמ' 60 ושם גם בהערות; יהודה וירושלים, עמ' 21, 108; ש' יבניאלי, 'בין מקוה ישראל ובין היישוב הישן', כתבים, ב, תל-אביב 1961, עמ' 264-269. בצורה קולעת ביטא חשש זה ר' יהונתן אליאשברג: 'המשכילים אשר בקרב אחב"י אשר החלו להשתדל ביישוב א"י הביאו את רבים לידי חששא, פן יתישבו אנשי דלא מעלי באה"ק והתומך בידם יהיה כמו מסייע בידי עוברי עבירה'. ראה א"י סלוצקי (לעיל, הערה 13), עמ' 28. אמנם הוא כתב את דבריו בשנת תרנ"א, אך הם יפים גם לחקופה הקודמת.

58 ראה: הלבנון (תרכ"ג), גיליון 4; הלבנון (תרכ"ט), גיליונות 41, 42, בדברי 'בן דוד'; הלבנון (תרל"ב), גיליון 43.

59 דברי הרגעה אלה באים על רקע ההבחנה שיהודי ארץ-ישראל נהנים מן 'החלוקה' עקב העובדה שהם מקדישים ימיהם רק ללימוד תורה. ראה: המגיד (תרכ"ג), גיליון 40; הלבנון (תרכ"ח), גיליון 34; החבצלת (תרל"ב), גיליון 10; קלישר, כתבים, עמ' רעט, שכו-שכו, שלג; יהודה וירושלים, עמ' 16. בעניין החשש של התחרות ב'חלוקה' לאחר שנות השמונים אדון במקום אחר.

דלעילא'.⁶⁰ אך בשנים שלאחר מכן, כאשר רעיון 'יישוב ארץ ישראל' הלך והתפשט, נמצא בארץ-ישראל התנגדות לקשר בין גאולת ישראל המשיחית ובין רעיון עבודת האדמה. הרב מאיר אורבך רואה בחיוב קניית שדות וכרמים והקמת מושבות בהתאם לרעיונותיהם של הרבנים אלקלעי, גוטמאכר וקלישר, אך עם זאת הוא מביע פקפוק ברעיון הגאולה, כאשר תולים אותו ביישוב ארץ הקודש. זו גם הסיבה מדוע לא השיב לפניית הרב קלישר, אשר ביקשו לחוות את דעתו על הרעיון, שכן הרב קלישר משריש בלבבות בני ישראל את הדעה כי 'זה יתד אשר גאולת ישראל תלוי בו, אמרינן עת לחשות ואנחנו מה להתוכח בוה'. אין אנו יכולים לבוא בסוד ה' ולחרוץ משפט בדברים חתומים מאתנו. אין בידינו כל אות נאמן מתופעות הזמן 'כי אתחלתא דגאולה הוא ונשים החושך לאור יפה כלבנה'.⁶¹ מותר להניח, כי הוויכוח המר וההשמצות ההדדיות שפורסמו בעיתונות ובכרוזים, בראשית שנות השבעים, סביב חברת 'יישוב ארץ ישראל' שהקים הרב אלקלעי לאחר עלותו לארץ, נבע אף הוא בחלקו מפקפוקיהם במעשיותה של חברתו ומן ההתנגדות לדרשותיו בעניין הגאולה: 'הדרשות האלה לא תביאנה לנו תועלת להענין, כי המאמינים בגאולת ישראל, יאמינו באמונה שלימה כפי קבלתנו שתהיה בדרך נסיי ופלאי'.⁶²

נראה, כי ההתנגדות העקרונית התקיפה לשילוב רעיון הגאולה המשיחית ברעיון עבודת האדמה ויישוב ארץ ישראל, הביאה לכך שמוטיב זה נעדר או שהוא מעומעם ביותר בדבריהם של המטיפים הארץ-ישראליים לביצוע הרעיון.

אין ספק, כי ההתנגדות וההסתייגויות האלה קבעו את תדמיתו של 'היישוב הישן', בנושא יחסו אל רעיון עבודת האדמה, בעיני בני התקופה ובעיקר המשכילים, ו'חובבי ציון' שביניהם. הם לא הבחינו בכך ש'היישוב הישן' לא היה עשוי מקשה אחת ושהיו בו אישים וקבוצות אשר תמכו ללא סייג ברעיון והתבססו על שכבה די רחבה, אשר היתה בשלה לקלוט רעיונות חדשים ובחלקם אף היו מוכנים להגשימם, אילו ניתנו אמצעים בידיהם. ברבדים חברתיים אלה אשר דחפו לקראת תהליכי השינוי נדון להלן.

העליות החדשות שלפני שנות השמונים

אחד הגורמים שיבחרו לנו את השינויים החברתיים שחלו ב'יישוב הישן' הוא הגידול הכמותי שחל ביישוב היהודי מראשית המאה ה'ט"ט ועד לשנות השמונים.⁶³ מיישוב קטן בראשית המאה, שמנה כמה אלפים ובתוכו גרעין של כמה מאות חסידים ופרושים המייצגים דרך של התקדשות, היטהרות והתעלות בארץ הקודש גדל היישוב בשנות השמונים עד שהיו בו למעלה משלושים אלף נפש, שלא

60 כלומר: בהתעוררות שלמטה תלויה ההתעוררות שלמעלה — בעולמות העליונים. ראה בארון (לעיל, הערה 26), עמ' 304.

61 הלבנון (תרכ"ג), גיליון 4. הוויכוח נמשך בגיליונות נוספים. וראה גם להלן, הערה 102.

62 הלבנון (תרל"ב), גיליון מג, עמ' 346. ראה גם התייחסותו של הרב אלקלעי למתנגדים, אשר 'אינם חפצים בגאולה כי שונאי החדשות הם אף המועילות' בתוך קונטרסו 'קבוץ גלויות', שפרסם בשנת תרכ"ט, עוד לפני בואו לארץ-ישראל. ראה: ר' רפאל (עורך), כתבי הרב יהודה אלקלעי (להלן: אלקלעי, כתבים), ב, ירושלים תשל"ה, עמ' 665.

63 בנושא זה ראה: גת (לעיל, הערה 42); אליאב (לעיל, הערה 49), נספח א; ר' בן-אריה, עיר בראי תקופה, ירושלים תשל"ז, עמ' 305-318, 395-404.

כולם היו חדורים עוד בכל אותם רעיונות שהיתוו המייסדים הראשונים. היישוב התגוון ושוב אינו עשוי מעור אחד. אמנם עדיין אין שינויים מפליגים בתפיסות היסוד הערכיות על מקומה של הדת באורח החיים של הפרט והחברה וכגורם מכריע בכל הנוגע לארץ-ישראל, אך יש שינויים בולטים המורים על סטייה מן הדרך העקבית של הראשונים. יש מבני הדור השני והשלישי שעקב קשיי הפרנסה אינם יכולים ואף אינם מעוניינים או מסוגלים לשבת כל ימיהם רק על התורה והעבודה, דרך המתאימה יותר לחברה מצומצמת ואליטרית. על כן גם רבות 'ההתפרצויות' לקראת יוזמות חדשות בתחום הפרודוקטיביזציה, בניית שכונות ורעיון עבודת אדמה.⁶⁴

גורם מכריע נוסף שהביא לשינויים הם העולים הרבים שזרמו לארץ-ישראל אחרי אמצע המאה הי"ט, כשהשתפרו תנאי הביטחון, ולאחר שהתפתחו ויוצבו קווי התחבורה הימית בים התיכון. העיתונים בשנות השישים והשבעים מוסרים כי מספר היהודים מתרבה ושכתי הכנסת בירושלים אינם מספיקים 'להמון האדם אשר ירב מספרם מדי יום ביומו'.⁶⁵ ידיעות אלה מורות על כך שהיישוב עצמו חש בקצב העלייה המוגבר. אמנם גם בתקופה זאת מגיעים רבנים וחכמים, אשר מטרתם 'ללמוד בקדושה ולעבוד את ה' בטהרה', אך רבים אחרים המגיעים מרוסיה, פולין, גליציה ואוסטריה עם נשיותם וטפם, באים מכיוון ששמעו 'כי יש לחם באה"ק'. הם לבשו את החלוקה דרבנן' רק אחרי צאתם מעיר מולדתם. בכואם הם נוכחים לדעת, כי לא יוכלו להתפרנס מכספי החלוקה ועל כן יש הפונים לעסוק במלאכות שעסקו בהן בעירם, סנדלרות, חייטות וכו', וגם את בניהם הם שולחים ללמוד מלאכה.⁶⁶

יחיאל בריל⁶⁷ עושה הבחנה ברורה בין המטרות של העליות הקודמות, של שלושים השנים הראשונות של המאה הי"ט, ובין אלה המאוחרות יותר. למייסדי היישוב מן הספרדים והאשכנזים בראשית המאה הי"ט היתה מטרה קדושה אשר יסודה בדת, והיא: לרצות את אבני אדמת הקודש, לחונן עפרה ולעבוד את ה' בטהרה. גם את הבאים אחריהם במשך שלושים שנה הדריכה מטרה זו. אך מאז שנות השלושים והארבעים, כאשר החלו להלך אניות קיטור, משחלפה סכנת הדרך וההגנה על הזרים הפכה להיות יעילה, גדל גם בהרבה מספר היהודים תושבי ארץ-ישראל. הרכב העלייה וסוגי העולים השתנו. בעלי מלאכה כמו רצענים, חייטים, נגרים, חרשי ברזל מוצאים אפשרויות לפעולה. אך גם במטרות העלייה חשים בשינוי: 'מובן מאלי כי ברוב העולים מעטים המה בני העלייה אשר צאתם ובואם ושבתם באה"ק מקודשת באהבת ארץ הקדושה'.⁶⁸ בעיתון 'הודה וירושלם' מבקשים לעמוד על הסיבות שעוררו את העולים להיפרד ממשפחותיהם ולהיות גרים בארץ נוכרייה להם. מסווגים אותם לשתי קבוצות: (א) אלה אשר חיבת הארץ הקדושה ואהבתה בוערת בלבבם והם באים לרצות את אבניה; (ב) אלה אשר 'איזה סיבות ומקרי הימים השתרגו עלו

64 על כך שמהבנים אשר נולדו או גדלו בארץ יש לקוות כי יגשימו את רעיון יישוב ארץ הקודש, ראה: יהודה וירושלים, עמ' 15.

65 הצפירה (תרכ"ב), גיליון 8: החבצלת (תרל"ג), גיליון 13. מעט מאוד נכתב על העליות החדשות האלה, הארצות והחוגים שמהם באו, מגמותיהן וכיצד נקלטו בארץ ומה היתה השפעתן על היישוב.

66 הלבנון (תרכ"ט), גיליון 25, עמ' 195-196.

67 ראה עליו לאחרונה בדברי המבוא של ג' קרסל, יחיאל בריל, יסוד המעלה (מהדורה חדשה מצולמת), ירושלים תשל"ח, עמ' ח-כג.

68 'על דבר ישוב ארץ-ישראל', הלבנון (תרל"ו), גיליון 11.

על צווארם בארץ מושבותם וההכרח אכף עליהם לנוד מארצם'. בערי הקודש המשמשות להם כמקלט הם מבקשים לשנות את סדרי חייהם.⁶⁹ מקורות אלה מצביעים בעליל, כי עם ריבוי העולים חלה ירידה בכל הנוגע לשמירת ההמשכיות והדבקות במטרות היסוד של הראשונים. יש שבאו עקב השמועות על חכניותיהם של פילאטרופים וחברות שונות לקנות קרקעות לעבודת האדמה. בכך קיוו לשפר את מצבם הכלכלי. אחרים נדחו מארצות מושבותיהם, או כפי שהם מכונים ב'יהודה וירושלם' (שם) 'בורחים מארצות מולדתם' (רומניה, פרס ואף רוסיה שלפני פרעות שנות השמונים) עקב לחץ פוליטי ופיזי. ברור שעולים אלה ובניהם הביאו לעיצובו של 'יישוב' שונה מאותו יישוב קטן של שנות השלושים הראשונות. אנו מבקשים להציב להלן על משמעות השינוי בנושא היחס אל הקרקע, אל עבודת האדמה ואל יישוב ארץ-ישראל.⁷⁰ שינוי זה יבהיר את הרקע לייסודה של פתח-תקוה, שינוי אשר הטוענים לראשוניותה של ראשון-לציון מתעלמים ממנו או שאינם מודעים לו ועל כן מדיחים את פתח-תקוה מכס המושבה החקלאית הראשונה בארץ-ישראל.

א. 'לעבדה ולשמרה' כפשוטה. השינוי בתפיסות היסוד בתוך 'היישוב הישן' והסטייה ממטרותיהם של המייסדים בולטת ביותר במשמעויות החדשות הניתנות לביטוי 'לעבדה ולשמרה'. זכור, החסידים והפרושים דרשוהו על עבודת ה' ושמירת המצוות. ואילו במחצית השנייה של המאה הי"ט המונח הזה מתפרש כפשוטו, דהיינו, לגבי עבודה בפועל. הוא מוזכר תדיר בהקשר של קניית קרקעות, עבודת שדה וכרם וייסוד מושבות והופך להיות מושג המבטא את הרעיון החדש של עבודת אדמה.⁷¹ לעתים אף טורחים הכותבים לפרש את כוונתם, לבל יטעה הקורא להבינו במשמעותו הדרשנית. יעקב הלוי ספיר מסביר ב'המגיד' את נימוקי הרבנים שיצאו נגד רעיון הקולוניות, ומציין כי אין הם חוששים שמא כספי הנדבות יופנו מעתה רק לעשות קרן ופירות לזרוע צדקות באדמת הקדש לעבדה (כפשוטה) ולא על היושבים על התורה ועבודת ה'.⁷² לאמור, התנגדותם אינה נובעת מיראתם שמא הכספים יופנו מן העוסקים בעבודת ה' אל העוסקים בעבודת האדמה. הם מבדילים כאן באופן ברור בין שני סוגי 'העבודה'. גם לגבי פתח-תקוה יש שימוש שגור

69 יהודה וירושלים, עמ' 13-14. וראה גם הקול (תרל"ח), גיליון 11, דו"ח שמסר א' רוקח לחברת כ"ח, שבו הוא מבדיל בין העלייה האידיאולוגית של העבר ובין התקופה המאוחרת, שבה אוכלס היישוב בתושבים אשר מפני טעמים וסיבות שונות שיוסדותם בהררי המקרים עזבו ארץ מגורותיהם ויבואו לשכון בחרבות אה"ק'.

70 רעיון השינוי והחדוש מיוצג אולי בדבריהם של עורכי חבצלת (תרל"ב, גיליון 6), בשעה שהם מזכירים את האפשרות של קניית אדמות יריחו: 'שימו על לבכם וזכרו נא את העת הזאת. כי עת צדון היא, לבל תעזובה להיות קופאת על שמרי העתות הקדמוניות'.

71 ראה, למשל: המגיד (תרכ"ח), גיליון 36, בדבריו של משה זאקס, הכותב כי הפתח של ירושלים הבטיח 'להגן על עובדי האדמה מאחב"י אם רק יותן להם קרקעות לעבדם ולשמרם'; וביטויים דומים ראה: המגיד (תרל"ה), גיליון 1; חבצלת (תרל"ה), גיליון 28; חבצלת (תרל"ז), גיליון 20; הקול (תרל"ח), גיליון 68, עמ' 515; פרומקין, כתבים, עמ' 11, 29, 69; מגילת יוסף, עמ' 123.

72 ראה: 'מענה במרחב אל המצ"ר', הלבנון (תרל"ב), גיליון מג. גם הרב קלישר מדגיש באחד ממכתביו 'לעבדה ולשמרה בעבודת שדה וכרם'. ראה קלישר, כתבים, עמ' תיד, וראה עוד בעמ' שלח, תכא, תכד, תלד.

רחוב יהושע שטמפר (בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי)

במונח 'לעבדה ולשמרה'⁷³ נראה כי השינויים שחלו בשימוש בביטוי זה מאז דרשוהו ראשוני החסידים והפרושים ועד למחצית השנייה של המאה הי"ט, משמעותיים למדי לגבי ההתפתחויות שחלו ביישוב הישן בתקופה זו.

ב. שמירת המצוות התלויות בארץ כתנאי ולא כתכלית בלבד. מה המקור לדעתו של ליבונטין כי מייסדי פתח תקוה היו 'עובדי אדמה בשביל לקיים מצוות התלויות בארץ' בלבד? נראה כי עמדתו נובעת מאותן דעות מקובלות, שלא ראו את השינויים שחלו ביישוב הישן ביחס אל הקרקע. יחסם של מייסדי היישוב הישן אל הארץ היה מבוסס על ערך של קדושה,

73 ראה המגיד (1879), גיליון 15; הלבנון (תרמ"ב), גיליון 2, מכתב מירושלים: 'הנחלה אשר החפצים בישובו של א"י קנו אותה לעבדה ולשמרה'; הלבנון, שם, גיליון 29, מכתב בחתימת 'מיסדי ומנהלי חברת פ"ת', 'כי אנחנו מסרנו נפשנו וכחנו ומאודנו אך לתכלית ישיבת הארץ לעבדה ולשמרה ולאכול מפריה בזעת אף'; וראה גם בתקנות חברת גאולת הארץ, דרויאנוב, כתבים, ג, עמ' 279.

ותכליתה של הקרקע לשמש אמצעי לעבודת ה', בדרך של קיום המצוות התלויות בארץ. ראשוני הפרושים מודיעים במכתביהם לחוץ-לארץ כי קנו קרקעות 'עם תבואה המחוברת לקרקע' בכספים שיועדו למטרת קיום המצוות התלויות בארץ.⁷⁴ גם בתקופה שלאחר מכן יש המנדבים כספים וקונים קרקעות לתכלית זו.⁷⁵ הרידב"ז (ר' יעקב דוד וילובסקי מסלוצק), עלה לארץ-ישראל בשנת תרס"ד, התיישב בצפת והיה מראשי הלוחמים לקיום מצוות שמיטה כחומרתה בשנת תר"ע. הוא ממשיך בדרך ראשוני העולים הפרושים וקונה כברת ארץ קטנה סמוך לירושלים כדי לזכות 'ולקיים בשנת הבעל"ט'⁷⁶ כדת התורה ושבתה הארץ שבת לד' ויזכו כל ישראל במצוה הזאת.⁷⁷ הרב קלישר משתמש הרבה בנימוק של שמירת המצוות התלויות בארץ כעידוד או כ'פיתיון' לקניית אדמות, שכן בכך מתאפשר לשמור כראוי את מצוות הדת. כל ירא שמים ישתדל בכל לבו לקיים את כל המצוות ואף את החסרות שלא ניתן לקיימן בחוץ-לארץ.⁷⁸

השינוי הבולט מדרך הראשונים הוא בהתייחסות אל הקרקע גם כלמקור פרנסה. המצוות התלויות בארץ אינן בהכרח התכלית של רכישת האדמה, אך הן משמשות תנאי הכרחי ברעיונות ובתכניות לעבודת האדמה ובהקמת מושבות. כך קובע הרב מאיר אורבאך, כאשר הוא מביע תמיכה עקרונית בהקמת מושבות למסוגלים לעבודה.⁷⁹ ר' משה נחמיה כהנא, ראש ישיבת 'עץ חיים', מתייחס להתעוררות שהיתה בראשית שנות השמונים לרעיון יישוב ארץ הקודש והקמת מושבות ומדגיש כי הן חייבות להתנהל בצדק ויושר ותוך שמירת חוקי התורה —

ובפרט בכל מצוות התלויות בארץ, כי אחרי שאין לנו לא מקדש ולא מזבח, לא אישים ולא ריח נחות ואם נמעט ח"ו במצוות התלויות בארץ, הלזאת יקרא ישוב הארץ.⁸⁰

מייסדי פתח-תקוה וקודמיהם כוללים בין שאר תקנותיהם את חובת קיום המצוות האלה, אך חובה

74 יערי (לעיל, הערה 23), עמ' 336, 341, איגרות משנת תק"ע; מלאכי (לעיל, הערה 18), עמ' 20–21. מטרה אחרת בקנייה היתה לצורך הקדש ללומדי תורה.

75 ראה קלישר, כתבים, עמ' שלב–שג, קריאה לנדיבים שימנו שליח לקניית קרקע לשם קיום המצוות התלויות בארץ; ראה גם: שם, עמ' תקלח, מכתב מיום ז' אלול תרל"ד, על ר' יוחנן הירש שלאנק מכולל הו"ד. שקנה אדמה לתכלית זו. על מעורבותו של שלאנק בקניית אדמות ראה עוד שם, לפי המפתח. עליו ראה: אליאב (לעיל, הערה 49), עמ' 251–252.

76 הבאה עלינו לטובה.

77 ראה בספרו: קונטרס השמיטה, ירושלים תרס"ט, בהקדמה; עליו ראה: ז' הורוויץ, יבא שילה, ויניפג תרע"ג, בפתיחה על ירושלים וחכמיה.

78 ראה קלישר, כתבים, עמ' רמד, שעח, שפז, שצז. הרב קלישר אף הוזמן בידי קרל נטר, מנהל מקוה ישראל, לבוא למקום ולהורות כיצד יש לקיים מצוות אלה. ראה: שם, עמ' שנא, שנב, שסו.

79 הלבנון (תרכ"ג), גיליון 4; בארון (לעיל, הערה 26). במכתב משנת תקצ"ט מדגישים הכותבים את המצוות התלויות בקשר עם רעיון עבודת האדמה. השאלה המעשית התעוררה כבר בעת קניית אדמת מוצא על-ידי שאול בן יחזקאל יהודה דודו ילין. ראה: הלבנון (תרכ"ג), גיליון 8. שם מציינים, כי זה שלוש שנים שקנו את הנחלה ויעין כי השנה ההיא היתה שנת שמיטה נטשנו מעבוד את האדמה על כלות שנת התרכ"א. בעניין מוצא ראה: ר' אהרנסון, 'פרשת הנסיון הראשון להתיישבות יהודית במוצא', תדפיס (בשיכפול) מתוך: נופים, עיונים בידיעת הארץ, חוברת 4 (תשל"ו–1976), עמ' 9, ושם נזכרות סיבות אחרות מדוע החלה הפעילות הממשית רק בשנת תרכ"ב.

80 סלוצקי (לעיל, הערה 13), ב, עמ' 14; ראה גם הלבנון (תרל"ה), גיליון 43, עמ' 337, שם נאמר, שרעיון הקולוניות יש לצרף תכלית נעלה יותר: קיום המצוות התלויות וחיוקם של הפרושים המקדישים עתותיהם לתורה.

זו היא במסגרת מערכת שלמה של סעיפים הקובעים את כללי ההתנהגות ואורח החיים במושבה.⁸¹ גם בחקונות של ראשון-לציון וראש-פינה נקבע כי 'בני המושבה מחוייבים לקיים כל המצוות התלויות בארץ אם לא בהיתר הרבנים וגאוני הדור'.⁸² אמנם נוספת כאן ההסתייגות בנושא ההיתר, אך העדר פרט זה אצל מתיישבי פתח-תקוה עדיין אינו מוכיח שמטרת התיישבותם היא רק לצורך קיום המצוות האלה, כפי שאומר ליבונטין.

התמיכה ברעיון עבודת האדמה ביישוב הישן

יחסו של 'היישוב הישן' לרעיון עבודת האדמה, לפני יסוד פתח-תקוה ולאחריה, נדון בהרחבה בספרות ההיסטורית. נסקרו תכניות, ניסיונות וכיצועו למעשה של הרעיון. מחברים אחדים אף הצביעו על ההיבטים השונים בדרך היישום של הרעיון, אם על-ידי אריסות, החכרה או עבודה עצמית ממש.⁸³ מכל מקום, כל ההוכחות והסימנים מצביעים על כך שחל שינוי ביישוב הישן ואנשיו מבקשים לרכוש קרקעות ולהתפרנס מהחקלאות. תהליך זה אשר החל בשנות השלושים הלך והתגבר והגיע לשיאו בשנות השישים והשבעים במקביל לתנופת הבנייה של שכונות ירושלים מחוץ לחומות.⁸⁴ מלבד ההטפה למען הגשמת הרעיון על-ידי יזמים ותומכים בארץ-ישראל יש בידינו עשרות ידיעות על נכונותם של מאות רבות מיושבי ארץ-ישראל לצאת לעבודת האדמה בפועל, והם

81 ראה אצל דרויאנוב, כתבים, ג, עמ' 279, 315, 336, חקונות החברות 'גאולת הארץ', 'אגודת מיסדי הישוב' וחברת 'פתח-תקוה'; ראה גם ברשימותיו של יהושע שטמפר על קניית אדמת פתח-תקוה, בער"ח אב תרל"ח (אצ"מ K11/294/1), האומר בין השאר: 'ובזכות קיום מצוות התלויות בארץ נזכה לאור תורה ולגאולה של ימה בק(רוב)' (ההדגשות במקור).

82 יבניאלי, חבת ציון, ב, עמ' 200, סעיף לו; שם, עמ' 204, סעיף מד.

83 ראה בנושא: ש"ל ציטרון, תולדות חבת ציון, אודיסה תרע"ד; ספר היובל, פרקים א-לט; פ' גולדווסר, 'כיסופים להתישבות חקלאית בבני ירושלים בשנים תקצ"ט-תרמ"ט', לוח ירושלים (של ברינקר) תש"ח, עמ' רא-רא; מ' סלומון, שלושה דורות ביישוב, ירושלים תרצ"ט; קרסל, אם המושבות, פרקים 1-24; י' קלזנר, 'לתולדות שאיפתם של יהודי ירושלים לעבודת האדמה', מנחה לאברהם, ירושלים תשי"ט, עמ' 113-119; יבניאלי, חבת ציון, א, עמ' 2-9; י' קלזנר, חבת ציון ברומניה, ירושלים תשי"ח, עמ' 27-39; גת (לעיל, הערה 42), עמ' 303-344; אליאב (לעיל, הערה 49), עמ' 215-225; י' הרצוג, חזון ההתנחלות בגליל, ירושלים תשל"א, עמ' 13-73; ג' קרסל, פותחי התקוה, ביכורי הנסינות תקצ"ט-תר"ד, ירושלים תשל"ו, עמ' 39-64; י' קלנר, 'התישבות חקלאית כאלטרנטיבה לעוני', בטחון סוציאלי, חוברת 9-10 (טבת תשל"ו — דצמבר 1975); אהרנסון (לעיל, הערה 79), שם; י' ברטל, 'תכניות ההתישבות מימי מסעו השני של מונטיפיורי לארץ ישראל (1839)', שלם, ב (תשל"ו), עמ' 231-296; הנ"ל, 'שתי איגרות מיהודי הגליל לסיר משה מונטיפיורי בעניני חקלאות — תר"ט (1849)', קתדרה 2 (חשוון תשל"ז), עמ' 141-152; ש' הלוי, 'פרדס מונטיפיורי', קתדרה 2 (חשוון תשל"ז), עמ' 153-167; ח"י פלס, 'יחסם של בני היישוב הישן להתישבות בארץ במאה הי"ט', ציון, מא, חוברת ג-ד (תשל"ו), עמ' 148-160; רם (לעיל, הערה 48), עמ' 20-37.

84 ראה: מגילת יוסף, עמ' 127, ושם דיווחו של ריבלין בשנת תרל"ז על ההתפתחות החיובית בשכונות 'בית יעקב' ו'מאה שערים'; 'ההצלחה והחדוה המאירה על פני החברות לבנין בתים, היא לתקוה ברה כחמה אל הרעיון הכביר המתחולל ברוח ונפש כל יראי ה' 'רעיון עבודת האדמה', אשר עיני יושבי עירנו אל הרעיון הזה ישקרון לראות אותו בפועל'. על הקשר בין שתי קבוצות היזמים ראה: י' בן-אריה, 'היצאה ה"חלוצית" של יהודי ירושלים מחוץ לחומות, עד העליה הראשונה (1882)', שלם, א (תשל"ד), עמ' 368.

מביעים זאת בצורת עצמות, פניות ודרישות.⁸⁵ אפילו אם יש משום הגזמה בהדגשת הרצון לצאת לעבודת אדמה, ובקביעת מספר המבקשים לעשות כך, אי אפשר להתעלם מן התכיפות שבה הועלו התביעות, מן ההתארגנות ומן ההתלהבות והדבקות שגילו המטיפים לרעיון. אף בכך יש כדי לשכנענו שאכן חלו שינויים מבחינה זאת בתוך 'היישוב הישן'. כאמור, חלק מהתעוררות זו יש לראות על רקע השאיפה למצוא מקור פרנסה. אצל רבים מבני צפת, טבריה, ירושלים ויפו שהצהירו על רצונם בקרקע ובעבודת שדה המניע הכלכלי הוא בוודאי הגורם העיקרי. חפצם להיגאל מחרפת רעב ומפור העוני בא לידי ביטוי ברור בתביעות לסיוע. הדבר בולט בדבריהם של הדוחפים לביצוע הרעיון וגם אצל מייסדי פתח-תקוה.⁸⁶

היחס אל הקרקע שונה אמנם מזה של המייסדים, אך לא שונתה התפיסה היסודית שכל הפעילות הארץ-ישראלית והמערכת הערכית שבמסגרתה הם מבקשים לשנות את פני חברתם חייבות להתנהל על טהרת ה'קודש'. דבר זה בולט ביותר, בשימוש הנפוץ במונח 'יישוב ארץ הקדוש' כמבטא את רעיון 'יישוב ארץ-ישראל'. אל מפעל ההתיישבות יש לגשת בדרך התורה, והמבצעים חייבים להיות בני תורה ויראה.⁸⁷ בתביעות אלה נזרעו גרעיני העימות שפרץ לאחר מכן בינם ובין חלק מן המתיישבים החדשים במושבות ובערים, אשר החלו להחזיר רוח חילונית חדשה לארץ-ישראל. אך גם לפני שנות השמונים טוענים ב'יישוב הישן' כי ההתקפות על עיר הקודש וחכמיה באים:

יען כי בתורה בחרו ויען כי השליכו משכנותיהם ובתי מנוחתם בחוץ לארץ, ויבחרו לחבק עפר אדמת קדשינו, לשפוך רוח דעת את ה' ותורתו בכל חוצות עיר קדשינו, ומתאבקים עם צוררי תורתנו, וכל חפצם ומגמתם — לראות את רוח היהדות שפוכה על הרי ישראל וכמהיננו לראות את עם הקודש עובדים את ה', הולכים בחקי התורה ומגדילים ישוב אדמת קדשינו בהקמת חברות יקרות מלומדי ה', לבוני בתים ועבודת האדמה.⁸⁸

תנועת 'יישוב ארץ ישראל' — נטיעת הנשמות ו'בניית הנהרסות'

את סיבת ההתעוררות שחלה ב'יישוב הישן' למען רעיון עבודת האדמה אין לתלות אך ורק בגורמים כלכליים. היו לכך גם מניעים אידיאולוגיים מובהקים. ברכישת קרקעות בארץ-ישראל על-ידי יהודים באה לידי ביטוי רוח 'אהבת הארץ': 'עין מי לא תדמה דמעות השמחה בשמעו כי רוח אהבת

85 על תמיכה ונכונות לעבוד את האדמה ראה להלן מבחר מקורות לדוגמה: המגיד (תרכ"ג), גיליון 48; שם (תרכ"ז), גיליון 20; שם (תרכ"ח), גיליון 36; שם (תרל"ה), גיליונות 1, 3, 4; 47; הלבנון (תרכ"ז), גיליון 24; שם (תרכ"ח), גיליונות 23, 24, 34; שם (תרל"ט), גיליון 40 (על כך שזה עשרים שנה זועקים בציון הבו לנו שדות ונעבוד האדמה, אך רק בארבע השנים האחרונות החלו יושבי ירושלים להתקרב בפועל אל הרעיון); חבצלת (תרל"ג), גיליון 3; הקול (תרל"ח); גיליונות 11, 67; מגילת יוסף, עמ' 72, 74, 117, 120, 122, 123; קלישר, כתבים, עמ' רמה, רנא (כמכתב אל אליעזר ראב משנת תרכ"ח), גנד-רנה, רסט, שכח, שלו ועוד. חלק ממקורות אלה מקבילים. יש להעיר, שלא בכל מקום שבו מופיע המונח 'שדות' הכוונה לעבודה חקלאית בלבד, אלא גם לקרקע לצורך בניית בתים. ראה למשל מגילת יוסף, עמ' 121, 127.

86 ראה: חבצלת (תרל"ג), גיליונות 5, 17; שם (תרל"ז), גיליון 20; הלבנון (תרכ"ג), גיליון 8; פרומקין, כתבים, עמ' 2; שם, עמ' 69; מגילת יוסף, עמ' 122, 125; אלקלעי, כתבים, עמ' 689; וכן ברשימות, שטמפר (לעיל, הערה 81).

87 יהודה וירושלים, עמ' 8, 9, 131, 132, וראה גם דבריו של יעקב הלוי ליפשיץ, המציין כי יתרבו הנדבות ליישובה של ארץ-ישראל לייסוד מושבות 'אם תיסדנה ברוח היהדות ובקדושת הדת' (הלבנון [תרל"ה], גיליון 42).

88 מגילת יוסף, עמ' 44-45.

הארץ ינשב בחזקה בלכות אנשים אשר זה לא כביר היה הדבר הזה לשחוק בעיניהם'.⁸⁹ המדובר כאן בתגובה לאפשרות שהזדמנה לקניית אדמות יריחו, וברור שלא התכוונו לרכוש אדמות אלה אך ורק לשם קיום המצוות התלויות בארץ, כפי שעשו המייסדים — החסידים והפרושים אשר 'אהבת הארץ' שלהם באה לידי ביטוי בעיקר בלשון ובסמלים השאולים מתחום הדת. הרצון לרכוש קרקע ביריחו (ובמקומות אחרים) נבע בוודאי גם ממניעים כלכליים. לדידנו חשובה המשמעות האידיאלית שניתנת למעשה זה, הן על-ידי המבקשים לרכוש את האדמה והן על-ידי אלה שליוו את הראשונים בברכה ובתקווה.

'אהבת הארץ' במחצית השנייה של המאה הי"ט מובעת ב'יישוב הישן' בדרכים שונות על-ידי בנייה, קניית קרקעות ורצון לעבוד את האדמה, הקמת חברות להתיישבות ושאיפה לשיבת עם ה' אל ציון.⁹⁰ אין הם חושבים או מדברים במושגים של ייחולים, תקוות ומאויים לעתיד בלבד, כפי שהיה מקובל בדורות הקודמים. לתכניותיהם יש משמעות אופראטיבית קרובה. ה'עת לחננה' היא עתה, שכן הגיעה שעת הכושר 'לבנות הנשמות באדמת קדשנו'.⁹¹ הם חשים כי 'קרבו הימים אשר הארץ הנשמה הלזו תעבד מידי בניה' והגיעה העת⁹² לחדש ימי נעורי האדמה השוממה, לבנות הנהרסות ולהגדיל את היישוב ולהאדירו.⁹³ מוטיב זה של החייאת נשמות הארץ ובניית הריסותיה אין לראותו כמטבע לשוני בלבד או מושג ערטילאי, שכן משתמשים בו בהקשר ריאלי לגבי הגשמת רעיון עבודת האדמה ויישוב הארץ. בלב מלא תקוה נפרד סלומון משנת תרל"ז בקוותו כי היא האחרונה —

אשר כל דברי ישוב ארץ ישראל היו אך בעולם המחשבה והדבור, ובעינים נשואות למרום נברך את שנתינו החדשה הנצבת למולינו, כי תהיה הראשונה לתוצאות הדבר הגדול הזה אל עולם הפעולה והמעשה, וקול השופר אשר ישמע בכל תפוצות עמינו יחרדו מכל מקומותם אל אהבת ערי קדשינו. קול מעורר לבבות טהורות לבנות הנהרסות! לטעת הנשמות.⁹⁴

אמנם לא מצאנו שכל אותם יהודים רבים — 'ההמון הדומם' — שהצהירו על רצונם בעבודת האדמה, היו חדורים דווקא רעיונות אלה. אך די לנו שדבריהם ומייצגי רעיון עבודת האדמה הביעו

89 חבצלת (תרל"ב). גיליון 3.

90 המוטיב של שיבת בניי לגבולם מופיע בצורה בולטת אצל 'אגודת מיסדי הישוב'. ראה: דרויאנוב, כתבים, ג, עמ' 309, בהקדמה לתקנותיהם: 'ואנחנו נהי' הראשונים לסול המסילה לשאר עם ה' וישונו בניי לגבולם'; פרומקין, כתבים, עמ' 30; בקריאה 'קול מעיר' (לעיל, הערה 53) אשר המוטו שלו הוא: 'שובי בתולת ישראל שובי אל עריך אלה'.

91 מדברי מאיר המבורגר; המגיד (תרכ"ז), גיליון 25. דברי ר' דוד בן שמעון, ראש העדה המערבית (המגיד [תרכ"ג], גיליון 8), המדווח כי יש מבני העדה המוכנים לעבוד באדמת מוצא ומקשר זאת בתפילה כי 'הארץ הנשמה תושב וערי יהודה תיבנה'; יהודה וירושלים, עמ' 88: 'רעיון ישוב ארץ הקדש, הוא הדבר הטוב אשר הרתה העת החדשה הזאת, וכבר מלאו ימיה ללדת'.

92 חבצלת (תרל"א), גיליון 19, בתגובה על תכניתו של שמעון ברמן בעניין חברת יישוב ארץ-ישראל; יהודה וירושלים, עמ' 109. סלומון מיצר על כך, שעמים אחרים 'היו הראשונים לחונן ארצנו הקדושה — ואנחנו, עם בני ישראל, נעמד מרחוק ולא נמהר לנחם את האם הקדושה הצמאה לבניה'.

93 חבצלת (תרל"א), גיליון 18, אגב התייחסות לבואו של קרל נטר בעת ייסוד מקוה ישראל; שם (תרל"ה), גיליון 1: 'רעיון זה עזו בידו לבנות ערי יהודה ולקומם חרבותיה'; יהודה וירושלים, עמ' 4, בדברו על יסוד הלבנון ורעיונותיהם שלא הוגשמו עדיין; הלבנון (תרל"ה) גיליון 42: 'זה שנים אחדות אשר עלה החפץ יקר והנכבד בלבבות חובבי אה"ק לבנות הנהרסות ולנטוע הנשמות שמה על ידי התיסדות קולוניות לעבוד אדמת אה"ק ע"י אנשים וכורמים ויגבים מאחינו'.

94 יהודה וירושלים, עמ' 90; וראה בספר היובל, עמ' פח, צב-צג, דבריו הפיזיים על עזובו את הדפסת העיתון 'כי מתקו לי רגבי המעשה מאלפי דברים ונאומים רבים'.

זאת כך. תומכים רבים אלה 'פירנסו' את הרעיון, נתנו לו דחף ולא איפשרו לו לשקוע, עד ההגשמה בגיא־אוני ובפתח־תקוה, אשר מתיישבה משתמשים במוטיבים זהים.⁹⁵ ב'יהודה וירושלם' מסבירים את התכלית בפעולות למען ההתיישבות על האדמה:

ההטיב מצב אדמת קדשינו הנעזבה, השוממה והגלמודה להרים קרנה בכבוד בפרי השתדלותנו, כי הארץ הנשמה הלזו תעבד מבניה, לעורר בזה יעוד לאומתנו.⁹⁶

השימוש במונח 'יעוד לאומי' בהקשר להחייאת שממות הארץ בדרך של התיישבות על האדמה מזכיר לנו ביותר את דברי ד' גורדון שהובאו לעיל על דבר 'יעודנו הלאומי, על ידי התיסדות קלוניות לעבודת האדמה'.⁹⁷ המונח 'לאום' אינו שגור בפי תומכי הרעיון ב'יישוב הישן', כשם שעדיין לא היה נפוץ גם בחוץ־לארץ, אך הוא מצוי בדפי ה'חבצלת' עוד לפני שנות השמונים.⁹⁸ אין כאן עדיין שימוש בטרמינולוגיה לאומית מודרנית כפי שאנו מוצאים אצל הביל"ויים, ליבונטין או לילינבלום. אך, כשם שמוצדק לראות באישים כמו דוד גורדון והרבינים אלקלעי, קלישר וגוטמאכר את מבשרי התנועה הלאומית,⁹⁹ ניתן גם לראות באישים ארצי־ישראליים כמו פרומקין, סלומון, ריבלין ודומיהם, המטיפים ותומכים ברעיון ובתנועת 'יישוב ארץ־ישראל', כמי שמשתלבים באותה תנועת התחדשות בחברה היהודית, אשר התייחסה אל ארץ־ישראל לא עוד כמושגים של קדושה וטהרה בלבד (אף כי התבססה על כך), אלא ביקשה לראות את הארץ גם כבסיס ריאלי להגשמת רעיונות החורגים מן התחום של התקדשות בתפילה ולימוד תורה, רעיונות שיש בהם לכאורה משום מעשה 'חולין'.

בארץ־ישראל מצויים כל אותם סימנים של ההתעוררות שבחוץ־לארץ. קיים הרעיון של 'יישוב ארץ־ישראל', ההופך להיות תנועה לכל דבר. יש אישים המטיפים לו ותומכים בביצועו, אצל רבים גם קיימת נכונות להגשמתו, קמים יזמים וסביבים יש התארגנויות קבוצתיות שונות. כשם

95 ראה: י' ראב (בן עזר), התלם הראשון, תל-אביב תשט"ו, עמ' 23, מתוך הכתוב (משנת תרכ"ז) בשער הפנימי של ספר החשבונות בעת כהונתו כנבאי חברת 'ישוב ארץ ישראל' של הרב קלישר: 'עוררנו את אחב"י להיות לעזרת ישראל להכין לפנים שדות וכרמים ולבנות הנהרסות בנחלת אבותינו'; ראה גם דברי שטמפר (לעיל, הערה 81), בעת קניית הקרקע: 'ומלך רחמן (ר) חמנו ויזכינו) להציב גבול אלמנה וירחיב צעדינו תחתינו ופרינו בארץ ויהי נועמו עלינו'; וראה גם בכתב ההתקשרות של 'אגודת מיסדי הישוב', דרויאנוב, כתבים, עמ' 304: 'וה' יהיה בעזרו לבנות הנהרסות ולנטוע הנשמות'; שם, עמ' 309-310, בהקדמה לתקנות חברת 'פתח־תקוה', אשר נוסחו באותה רוח. 96 יהודה וירושלים, עמ' 13 סלומון אינו מערער על הרעיון שבדברי הכותב, אלא מצביע על הקשיים העומדים לפני ראשי החברות: 'ואך דבר ה' לבנות הנהרסות היא תאזרם כוח'. ראה שם, עמ' 19.

97 ראה הערה 33 לעיל.

98 ראה חבצלת (תרל"ב), גיליון 16, 22, 28; ראה ירדני, העתונות העברית, עמ' 25-55. העיתון מוגדר כבעל מגמה לאומית יישובית. בעת מסעו בחוץ־לארץ (בשנים תרל"א-תרל"ב) נפגש פרומקין עם סמולנסקין בווינה; ושם גם הושפע ממנו בשיחותיו? ראה: המביט לישראל בעריכת פרץ בן משה סמולנסקין, שנה ראשונה (אב תרל"ח), גיליון 5, עמ' 36. מכתב מי"ד פרומקין הכותב על סמולנסקין בין השאר: 'עוזה אהבתי אליו מאז הכרתיו וחלילה לי משכוח את טובו עמי בהיותי בווינען ויקרבני'. וראה גם אצל פרומקין, כתבים, עמ' 167, דברים דומים; ראה פנייתו של ש"א שולמאן, מזכיר ועד יסוד המעלה, אל פרומקין 'בשבי אותן בין היחידים בעיר הקדושה הזאת, אשר יעבדו בכל רצונם ומאודם להקים לאם יעקב על תלו ולהשיב את ישראל אל אדמתו... חבצלת (תרמ"ב), גיליון 31.

99 ראה בנושא: ד' ויינרבי, 'יסודות הציונות ותולדותיה', תרביץ, ח (תרצ"ז) עמ' 71-74, 99-103; י' כץ, לבירור המושג 'מבשרי הציונות', שיבת ציון, א (תש"י), עמ' 91-105; הנ"ל, 'דמותו ההיסטורית של הרב צבי הירש קלישר', שיבת ציון, ב-ג (תשי"א/תשי"ב), עמ' 26-41; הנ"ל, 'משיחיות ולאומיות במשנתו של הרב יהודה אלקלעי', שיבת ציון, ד (תשט"ו/תשט"ז), עמ' 9-41; י' שלמון, מסורת ומודרניות במחשבה הציונית־דתית בראשיתה — אידיאולוגיה ומציאות, ירושלים חשל"ח, עמ' 21-37.

שמוצאים בחוץ-לארץ בשנות השישים והשבעים ניסיונות והתארגנויות סביב חברות ליישוב ארץ-ישראל, שאנו רואים בהם את הניצנים לאותן חברות של 'חובבי ציון' אשר מחוגיהן באו אנשי המושבות משנות השמונים, כך יש לראות את ההתארגנויות המקבילות של החברות השונות המתאגדות ביישוב הישן' לקניית אדמות ולהתיישבות על הקרקע ועבודת אדמה, כמשתלבות ואולי אף כמובילות את ההתעוררות והביצוע המעשי של רעיון 'יישוב ארץ-ישראל' במשמעותו החדשה. ומה היא משמעות זו?

המעין בספרות המקורות של העולים לארץ-ישראל בסוף המאה הי"ח ובמחצית הראשונה של המאה הי"ט ימצא, שהמונח 'יישוב ארץ-ישראל' כמעט שאינו מופיע, גם השימוש בשם 'ארץ-ישראל' כמגדיר טריטוריאלי של הארץ, אינו כה תדיר. במקום זאת המונח השגור הוא 'ארץ הקודש' והדבר מבטא בוודאי את התחושה שעוררה הארץ בלב הבאים אליה. ואילו מן המחצית השנייה של המאה הי"ט מתחדשים המונחים 'יישוב ארץ-ישראל' או 'יישוב הארץ' ומקבלים משמעות אופראטיבית ולא עוד כחפץ-הלב בלבד. המונחים הם ביטוי לרעיונות חדשים שהחלו להשתרש בחברה היהודית. בהשפעת המעוררים לרעיון קיבל המונח המסורתי 'יישוב ארץ-ישראל' תוכן ולבוש חדשים במשולב עם ועל בסיס התפיסה הקודמת. יחד עם המובן של קיום 'מצוות עשה' של 'יישוב ארץ-ישראל' מיתוספות למונח משמעויות בעלות היבט מוחשי כגון: עבודת אדמה כדי לספק פרנסה, הקמת קולוניות, פדות ורווחה ליהודים נרדפים, קיבוץ גלויות, הצלת הנחלה מידי זרים ונטיעת השממות ובניית הנהרסות מתוך מטרה לקרב את הגאולה.¹⁰⁰ רעיונות אלה טבועים בחותם של מסורתיות, אך הם מהווים גם את היסודות המאפיינים את התנועה הלאומית המודרנית.

היישוב היהודי בארץ-ישראל לא היה מנותק מתהליכים אלה בחברה היהודית, שהחלו עוד לפני התארגנות 'חובבי ציון'. ייסוד החברות ליישוב ארץ-ישראל' והדיון הנרחב בפובליציסטיקה ובציבוריות היהודית בחוץ-לארץ בתכניויהם של מחדשי הרעיון ומעוררי התנועה ליישוב ארץ-ישראל, מצאו הד והשפעה בקרב אותם חוגים בארץ-ישראל שהיו נוחים ונכונים לקלוט רעיונות אלה. המונח 'יישוב ארץ-ישראל' במשמעותו החדשה חדר והופך להיות שגור ביותר בטרמינולוגיה הארצישראלית.¹⁰¹

100 להלן מספר מקורות לדוגמה: הלבנון (תרל"ב), גיליון 3, עמ' 22; קלישר, כתבים, עמ' רמד; שם, עמ' תל, במכתב לר' עזריאל הילדסהיימר (משנת תרל"ג); שם, עמ' תג, במכתב לחברת כ"ח (משנת תרל"ג); שם, עמ' תנט; אלקלעי, כתבים, ב, עמ' 674, 691-692.

101 להלן מספר מקורות לדוגמה: ה'חבצלת' משמש דוגמה מובהקת לשימוש במונח זה. כבר בגיליונות הראשונים יש חמיכה בחברה ליישוב ארץ-ישראל וביישוב הארץ. ראה על כך אצל צ' אילן, 'ראשיתה של ה"חבצלת" (תרכ"ג) — עם גילויים של חמשת הגליונות הראשונים', קתדרה 7 (ניסן תשל"ח), עמ' 37-41; חבצלת (תרל"ג), גיליון 17, דברי המו"ל, כי שמו להם כמטרת פעולה את העניין 'הנשגב והרם יישוב הארץ', ושם קריאה ליסד חברות 'ולאסוף כסף לשם הדבר הגדול' 'יישוב ארץ ישראל'; שם (תרל"ה), גיליון 17; שם (תרל"ו), גיליון 18-19; שם (תרמ"א), גיליון 40 ועוד; הקול (תרל"ח), גיליון 16, במכתבו של פרומקין על 'מחזיקי ישוב הארץ'; דרויאנוב, כתבים, ג, עמ' 281-282; הלבנון (תרל"ט), גיליונות 38-40, סדרת מאמרים בשם 'יישוב ארץ ישראל' ושם על פתח-תקוה; שם (תרמ"ב), גיליון 2, עמ' 13, מכתב מירושלים: 'הענין אשר אדבר עמך על אדותו דבר ישוב א"י, או דבר פתח-תקוה, היא הנחלה אשר החפצים ביישובו של א"י, קנו אותה לעבדה ולשמרה'; מגילת יוסף, עמ' 128; ריבלין מכנה, במכתבו אל דוד גורדון, את רעיון 'יישוב ארץ-ישראל' כרעיון קדוש, 'שכולנו נושאים את נפשינו אליו'; שם, עמ' 115: 'על דבר ישובה של ארץ ישראל', בגוף המאמר.

קיימות הוכחות מוצקות בדבר הקשר בין מחיי רעיון 'יישוב ארץ-ישראל' וראשי התנועה בחוץ-לארץ ובין התומכים בארץ-ישראל. קשר זה אינו חייב להיות תמיד בצורה ארגונית וממוסדת. הוא בולט בעיקר בהשפעות גומלין, בהפריה הדדית של רעיונות וידיעות. יש הזיון-חודר בין מבשרי תנועת התחייה בחוץ-לארץ ובין הזרם המקביל בארץ-ישראל, שעורר והטיף למען 'יישוב ארץ-ישראל'. אמנם לא תמיד קיימת זהות מוחלטת בדרך ההבעה וכיווני המחשבה,¹⁰² אך יש שימוש במוטיבים זהים ובמערכת מושגים ומונחים דומה.

סלומון מזכיר את הרב קלישר כעומד בראש מעוררי הרעיון לייסד קולוניות בארץ-ישראל, בתקופה שבה רבו המתנגדים שראו בו 'רעיון רוח'. אך לדעתו, עצם הוויכוחים, הדיבורים וההתנצחויות —

אשר הולידה ספרות ישראל בדבר הזה בעתים הללו היו לעור לא מעט. כי במדה ההיא אשר היה הדבר והרעיון הזה זר ורחוק על און שומעת בתחלתה, כה התקרב לאט לאט עד אשר גם הלבבות הרחוקים נתקרבו.¹⁰³

הוויכוחים הללו התנהלו גם מעל דפי העיתונות הארצישראלית. בין כותבי המאמרים והידיעות, לחיוב ולשלילה, היו גם מיושבי ארץ-ישראל (המבורגר, זאקס, ספיר, וכמובן סלומון, פרומקין וריבלין, ועוד רבים אחרים היו מעורבים בכך). ההטפות והדיונים הותירו רישומם והרעיון המחודש של 'יישוב ארץ-ישראל' חדר למירקם החיים הרוחניים והחברתיים של היישוב ועורר תנועה שגילתה אף נכונות להגשימו.

טבעי הדבר שלאירועים בארץ-ישראל, 'שטח הפעולה' שבו צריך לבצע את הרעיון, היתה השפעה ישירה על תומכיו בחוץ-לארץ. סלומון מסביר כי אם יצליחו 'לקנות כפרת ארץ מפרי השתדלותנו, רק אז ניתן עז ותעצומות גם לאחינו בחוץ לארץ החפצים בכל לבבם ביישוב אדמת קדשינו'.¹⁰⁴ הרב אלקלעי רואה ב'חבצלת' וב'לבנון' אותות המבשרים את החזון החדש. בבואו לארץ-ישראל הוא מתקבל בברכה על-ידי ה'חבצלת'; ובחברה שהוא מייסד בארץ תומכים ספרדים ואשכנזים גם יחד.

102 נראה כי גם תומכי הרעיון בארץ-ישראל לא קיבלו את תפיסת הגאולה בשלמותה, כפי שבוטאה במשנתם של הרבנים אלקלעי וקלישר. דהיינו, שהגאולה המשיחית הנסית תזורו על-ידי המעשים שיבוצעו עתה בארץ-ישראל. אמנם תומכי הרעיון בארץ-ישראל משתמשים אף הם במונח 'גאולה' וכולטת בכך חברת 'גאולת הארץ'; אך נראה כי כוונתם היתה יותר לגאול את הארץ וב'זכות זה לקרב גאולה אמיתית וישועה קרובה לבוא', ואם מדברים על גאולה כללית הרי זה במונח המסורתי המקובל של גאולה משיחית ללא זירחה על-ידי מעשים. לא מצאנו כי הר"מ אירבאך חזר בו מעמדתו נגד רעיונות הגאולה של הרב קלישר, כפי שראינו לעיל (בגוף המאמר, סמוך להערה 61), וזאת — למרות שהוא מביע תמיכה מפורשת בחברת 'גאולת הארץ' ומברכס שיוכו 'לעשות חיל בעבודת אדמת הקודש וגאולה תתנו להארץ ואתערותא דלמטה יתעורר לעומתכם הבטחת הקב"ה והארץ אזכור'. ראה דרויאנוב, כתבים, ג, עמ' 276-278; מגילת יוסף, עמ' 124. שימושו בביטוי 'אתערותא דלמטה' נראה מכוון למונח מושאל לעניין שעבודת האדמה על-ידי יושבי הארץ תעורר את העליונים לזכור את ההבטחה לגאול את הארץ. אין הכוונה בהכרח לגאולה השלמה המשיחית, אשר גאולת הארץ היא חלק ממנה. על הוויכוח בין הרב אירבאך ובין הרב קלישר ראה: קלישר, כתבים, עמ' קצה-רה.

103 יהודה וירושלים, עמ' 89.

104 שם, עמ' 8; אנשי 'אגודת מיסדי הישוב', מחפשים קשר עם תומכים בחוץ-לארץ ומבקשים 'עזר וסעד מאת אחינו חובבי ציון החפצים לקחת חלק במפעל הנשגב אשר לנו ומטרה הוא: שיבת ציון ויישוב הארץ הקדושה'. ראה: חבצלת (תרמ"א), גיליון 41.

אך חלה נסיגה עקב ההתנגדות העזה.¹⁰⁵ הרב קלישר נאחז בכל ידיעה המגיעה מארץ-ישראל שנוכר בה עניין הרצון לעבוד את האדמה. הוא מסתייע וחוזר ומשתמש פעמים רבות בידיעות אלה כדי להוכיח שרעיונותיו ניתנים להגשמה. הוא מצפה לתמיכה בארץ-ישראל, שאצלם גילה נכונות לעסוק בקניית אדמה, ואין הוא חוקר מה מטרתם בקנייה כזו.¹⁰⁶

אין זה מפליא, שבאווירה זו של תמיכה ברעיון המחודש של 'יישוב ארץ-ישראל' חברו יחד ותיקים ועולים. מתיישבי פתח-תקוה הראשונים, כמו גוטמן, ראב,¹⁰⁷ שטמפר, גרינגרט ואחרים מהם בעלי חזון ומהם בעלי ממון, מצטרפים בראשית עלייתם אל היישוב הישן, מהווים חלק ממנו ומתמזגים עמו. אך אין זה אותו 'יישוב ישן' של ראשית המאה. הם ומטיפי הרעיון שישבו בארץ-ישראל מבקשים דרך חיים שונה. רעיון 'יישוב ארץ-ישראל' הוא אחד הביטויים לרצון זה. מבחינה זאת אין לראות הבדל רב בין מתיישבי פתח-תקוה הראשונים ובין מתיישביה בגלגולה החדש, שבא לאחר ייסודה של ראשון-לציון. אלה כמו אלה מבקשים למצוא תיקון למצבם הכלכלי, אך ברור כי הם משתלבים באותו זרם אידיאולוגי רחב של תנועת 'יישוב ארץ-ישראל'.¹⁰⁸ ולא זו בלבד, אלא שיש לראות גם חלק ממתיישבי המושבות הראשונות כדומים באופיים, במוצאם, בהשקפותיהם ובהותם הרוחנית לרבדים שונים ב'יישוב הישן' ולמתיישבי פתח-תקוה.¹⁰⁹ פתח-תקוה היא אם כן המושבה הראשונה בארץ-ישראל לא רק מבחינה עובדתית, אלא גם מבחינת המשא הרעיוני שהיא טעונה.

לסיכום ייאמר, כי ניתן להבין את טיעוניהם של ליבונטין ולילינבלום לראשוניותה של ראשון-לציון. כבר הצבענו לעיל על אי הבנתם את השינויים שחלו ב'יישוב הישן' מאז אמצע המאה הי"ט, ועל התדמיות המעוותות שעל-פיהן שפטו אותו ואת פתח-תקוה. אך צדקו השניים בתחושתם שהם מייצגים תנועה חדשה — התנועה הלאומית היהודית המודרנית, אשר ביטוייה הלאומיים החדשים ברורים. את מושגיהם אין הם נוטלים עוד מבית המדרש הישן. במקום מונחים כמו 'נטיעת הנשמות' או 'בניית הנהרסות' ו'גאולת הארץ', שיש להם גם משמעות לאומית חדשה, אך בלבוס מסורתי שהעטו עליה מבשרי התנועה, הם שואבים את אוצר רעיונותיהם מבית מדרשן של התנועות הלאומיות המודרניות באירופה של המאה הי"ט, ומשתמשים במפורש במונחים 'עם' ו'לאומיות',

105 ראה: אלקלעי, כתבים, ב, עמ' 695. לעניין חברת 'יישוב ארץ-ישראל' שהקים, ראה שם, עמ' 718 ואילך.

106 על שימוש בתמיכה ובידיעות מארץ-ישראל ראה: קלישר, כתבים, למשל, עמ' קפת, קצג ועוד. וראה עוד על הקשרים, במכתבים הרבים ששלח לאישים בארץ-ישראל כגון: הרב מ' אירבאך, הרב יקיר גירון, ע"ז הויזדורף, פישל לאפיך, מ' יפה, ש' ברמן (בקשר עם תכניתו לייסוד מושבה), שם, לפי מפתח השמות.

107 אליעזר ראב מונה עוד ביושבו בחוף-לארץ להיות גבאי חברת 'יישוב ארץ-ישראל' של הרב קלישר והתכתב עמו. ראה ספר היובל, עמ' קכו-קכח; קלישר, כתבים, עמ' רנא-רנב, תקנא-תקנב. בפנקס הגבאות המצוי בידי מר אהוד בן-עזר נזכר גם שמו של דוד גוטמן בין התורמים לחברה. בידינו אפוא מידע על שניים לפחות ממייסדי פתח-תקוה המרכזיים, הקשורים מבחינה אירגונית עם חברת 'יישוב ארץ-ישראל' ייסד הרב קלישר. תחתי למר אהוד בן-עזר על שאיפשר לי לעיין בפנקס השמור בידו. כמו כן מצוי באוספו מכתב נוסף של הרב קלישר אל א' ראב ואדון בו בהודמנות אחרת.

108 שלא כדעתם של בלקינד ופריימן, לפיה פתח-תקוה המחודשת היא חלק מן ההתעוררות הרעיונית שנשאה עמה ראשון-לציון.

109 ראה על כך ברטל (לעיל, הערה 11), עמ' 14-15. קניאל (לעיל, הערה 11), עמ' 16. ואכן קשה לעשות הבחנה ברורה בעניין ההתייחסות אל הרעיון הלאומי בין ראב, שטמפר וגוטמן ובין איכרי עקרון, יסוד-המעלה, זכרון-יעקב ועוד.

המתרכזים סביב ערכי המולדת, הקרקע, תחיית השפה ושאיפה לתחייה מדינית ולחיים עצמאיים.¹¹⁰

התפיסה הלאומית בביטוייה זה עדיין לא היתה רווחת בין עולי שנות השמונים. היא היתה נחלתו של מיעוט משכילי קטן בין מתיישבי ראשון-לציון ומושבות אחרות, קבוצת הביל"ויים ומעט מחובבי ציון שישבו בערים. מיעוט זה הלך וגבר, חיזק את כוחו במשך השנים וקבע את דמותו האידיאולוגית של 'היישוב החדש' בארץ-ישראל. משום כך הם רשאים לדרוש לעצמם כתר של ייחודיות וראשוניות, אך אין הם רשאים להוריד את כתר הראשוניות מראשה של פתח-תקוה המייצגת אף היא רעיון מתחדש של 'יישוב ארץ-ישראל', אשר נוצר, לובן ונדון בחברה היהודית בחוץ-לארץ ובארץ-ישראל מאז המחצית השנייה של המאה הי"ט. רעיון זה היווה גם את המסד לתנועה הלאומית היהודית המודרנית.

אפילו: הכרת 'היישוב החדש' בראשוניותה של פתח-תקוה התנועה הלאומית בראשיתה נתנה את דעתה רק לפעילות ההתיישבותית בתחום החקלאי. על כן גם לא היתה הערכה מספקת לפועלם של אנשי 'היישוב הישן'. כל ניסיון להציע אלטרנטיבה לפעילות ההתיישבותית על הקרקע, שגם היא עשויה לתרום לתועלת היישוב, כגון רעיונות על פיתוח תרופת או בנייה, מוצגים ככפירה ביעוד הלאומי וכמנגודים לרוח הזמן.¹¹¹ רק בראשית המאה ומתקופת העלייה השנייה נוצרה הערכה מחודשת בגישה ל'יישוב הישן'.¹¹² התחילו לתת את הדעת גם על היישוב העירוני, הבינו כי היישוב העברי לא ייבנה על-ידי התיישבות קרקעית בלבד.¹¹³ 'היישוב החדש' החל למדוד במבט רחב וכללי יותר את פעילות הבנייה המרשימה של 'היישוב הישן'. הוא עמד על המשמעות החיוביות שלה והתועלת הטמונה בכך לאיתנותו של היישוב כולו. במסגרת הערכה מחודשת זו לא נפקד גם מקומה של פתח-תקוה. רבים ב'יישוב החדש' חשו עצמם חזקים דים כדי לגלות נדיבות כלפי המושבה הראשונה. דווקא בעת חגיגות חצי היובל של 'היישוב החדש' (בשנת 1907), תאריך שנקבע על-פי ראשית העליות החדשות וייסודה של ראשון-לציון, מתייחס 'הפועל הצעיר' בצורה ישירה לנושא. הוא יוצא נגד השגיאה הגסה —

110 אין בדברים אלה כדי לקבוע כי התפיסות המסורתיות לגבי ארץ-ישראל נעקרו לחלוטין מן הלקסיקון וממהלך המחשבה של ראשוני התנועה הלאומית המודרנית. די לנו אם נבדוק בכתביהם של שניים מן האישים שבהם אנו עוסקים. למשל, המונח 'ארץ הקודש' ככינוי לארץ-ישראל תדיר מאד אצל ליבונטין ולילינבלום. ראה, למשל: ז"ד ליבונטין, לארץ אבותינו, א, תל-אביב תשכ"ג, עמ' 13, 15, 18, 66, 112 ועוד הרבה. וראה גם שם, בספר הזיכרון ל'ועד חלוצי יסוד המעלה', עמ' 145, 146, 148; לילינבלום (לעיל, הערה 2), עמ' 5, 6, 8, 9, 14, 21 ועוד. וברור גם לכל מעיין, שאנשי התנועה הלאומית שמשנות השמונים ואילך ממשכים להשתמש במשך שנים רבות במונח המסורתי 'יישוב ארץ-ישראל' כמגדיר את מטרותיהם.

111 עמד על כך א' בן-יהודה, החלוקה וחולדותיה, ישראל לארצו וללשונו, א, ירושלים תרפ"ט, עמ' 143–144. ראה גם חבצלת (תרמ"ה), גיליון 14.

112 קניאל (לעיל, הערה 11), עמ' 9–11.

113 האחדות (תרע"א), גיליון 34; העולם (1913), גיליון א, שם מודגשת התופעה, כי כל זמן שהעמידו את עיקר העבודה על היישוב החקלאי, 'אי אפשר היה כלל לראות גורם ישובי בבני הישוב הישן שבירושלים', ואילו עתה יש רצון ופתיחות כלפי כוח היצירה והמאגר האנושי שלו.

הוויכוח בין פתח־תקוה לראשון־לציון על הראשונות בהתיישבות

שרבים מהציונים ואף גם מהנואמים והסופרים מונים את התחלת הישוב החדש שבא"י דוקא משנת תרמ"ב שבה נוסדה ר"ל, וחושבים שהיא היתה המושבה הראשונה בא"י, בזמן שפתח־תקוה נוסדה (על ידי בני ירושלים) עוד ארבע שנים לפני הוסד המושבות של גולי רוסיה ורומניה. לא נריב הפעם את ריב פ"ת לדרוש את זכותה ההיסטורית להקרא המושבה הראשונה, ולא נקפיד עם אלה שאינם יודעים כי ר"ל אינה המושבה הראשונה בא"י בכלל. דברים כאלה היו לחזיון רגיל בין הציונים.¹¹⁴

בעקבות דברים אלה יצא פריימן להגן על כבוד ראשונותה של ראשון־לציון ואת דעתו הבאנו לעיל. נראה שבלקינד הרהר לעתים גם בכיוון אחר. שכן ביטאונו 'המאיר' יוצא נגד התדמית הגרועה של אנשי 'הישוב הישן'. השם 'שנזרר', שרבים מדביקים להם, הוא טוען, הוא עלבון ואנאכרוניזם גם שאין לו סליחה. כדי לשפר את תדמיתם הוא מזכיר כי הרעיון לייסד מושבות לעבודת האדמה נולד בירושלים עוד לפני שהגוהו יהודי רוסיה:

הצעדים הראשונים ליסד המושבה פתח־תקוה נעשו בשנת התרל"ח ארבע שנים לפני יסוד ראשון־לציון וזכרון־יעקב. כמו כן הונחה אבן הפנה ליסוד המושבה ראש פנה לפני בוא אליה האכרים מרומניה.¹¹⁵

גם בלקינד, הטוען כזכור כי 'הישוב הישן' נכשל ביזמות ההתיישבות שלו, מודה עם זאת כי הצעדים הראשונים והנחת אבן הפינה למושבות הראשונות נעשו על־ידי אנשי 'הישוב הישן' ופתח־תקוה.

מוזיאון תולדות ישראל

114 הפועל הצעיר (חשוון תרס"ח), עמ' 5.

115 המאיר, שנה א, חוברת א (אדר אתתמ"ב/תרע"א); את פתח־תקוה כמושבה הראשונה רואים גם: משה סמילנסקי, הצפה (תרס"ג), גיליון 109, ויהושע אייזנשטדט בדיווחו לקונגרס הציוני הראשון (אצ"מ A.25/16, עמ' 182). תפיסה זו הפכה להיות לאחר מכן נחלת רבים, עד שד' בן־גוריון הפליג בכותבו: 'עטרת המיסדים הראשונים של החקלאות העברית בגופם — החידוש המהפכני והיוצר החשוב ביותר שנעשה בארץ מאז כיבושה על־ידי הערבים במאה השביעית — נתונה על ראשם של בוני פתח־תקוה, "אם המושבות בשנת 1878"'. ראה: קרסל, אם המושבות, עמ' יב.